LUND UNIVERSITY

Enten-Eller. Apsidekirker i Norden

Wienberg, Jes

Published in:
Hikuin

1999

Document Version:
Förlagets slutgiltiga version

Link to publication

Citation for published version (APA):
Wienberg, J. (1999). Enten-Eller. Apsidekirker i Norden. *Hikuin*, 7-44.

Total number of authors:
1

General rights
Unless other specific re-use rights are stated the following general rights apply:
Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.
• Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
• You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
• You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Read more about Creative commons licenses: https://creativecommons.org/licenses/

Take down policy
If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

LUND UNIVERSITY

PO Box 117
221 00 Lund
+46 46-222 00 00

Hikuin 24, Højbjerg 1997 (trykt 1999), s. 7-44.

Enten – Eller. Apsidekirker i Norden

Af Jes Wienberg

1. Apsidens gåde

Lund Domkirkes apside! Selvfølgelig bøjer katedralens halvcirkel strømmen af gående og cyklister i hjertet af Lund. Her passerer også jeg dagligt på vej til arbejdet. Beundrer apsidens arkitektur i lyset af skiftende årstider. Lader blikket glide fra den massive sokkel og op til galleriet, hvor lyset og luften leger frit.

Mens omgivelserne har været i stadig forandring og bevægelse, har domkirkens apside været et næsten uforanderligt faktum i bybilledet. Siden opførelsen er apsiden blevet iagttaget, beundret, beskrevet, tegnet (fig. 1), fotograferet og analyseret, men apsidens eksistens overrasker tilsyneladende ingen. Domkirken *skal* have sin apside!

Samtidigt diskuterer vi forskere ivrigt vore kirkers tårne. Hvordan vi kan eller bør forklare de tidlige tårnes forekomster, udformninger, funktioner og betydninger. Lunds vartegn, domkirkens tvillingetårne i vest, repræsenterer således et aktivt forskningsfelt, mens apsiden i øst er reduceret til et uproblematisk blikfang for turister og æstetikere.

Forlader vi Lund, vil vi imidlertid snart opdage, at apsiden kan undværes. De fleste romanske kirker i Skåne fik en apside, men langtfra alle. Og i andre landskaber optræder apsiden sjældent. Lund Domkirkes apside er stor og fornem, som det passer Metropolitankirken for Norden. Men den er ingen selvfølge i tidens kirkebyggeri.

Hvad betyder da apsiden? Og hvorfor opføres den ved nogle kirker og ikke ved andre? Er det et spørgsmål om kronologi, stilimpulser, kirkeorganisation, religiøs symbolik, økonomi, akustik eller social struktur?

2. Arven fra antikken

Apsiden optræder hyppigt i Europas arkitekturhistoriske og kunsthistoriske oversigtsværker, mens afhandlinger om apsiden alene er forholdsvis få. Hovedværket er endnu Günter Bandmans artikel »Zur Bedeutung der romanischen Apsis« fra 1953, der fokuserer på 11-1200-årenes »staufiske« apsis.[1] Dertil findes adskillige leksikonartikler om apsidens arkitektur og udsmykning.[2]

Apsis har sin oprindelse i det græske ord for bue, »(h)apsis«. I middelalderen kunne apsiden også betegnes med det græske »bema« og »presbyterion«, og med det latinske »altarium«, »concha«, »exedra« og »tribuna«. I den ældre nordiske litteratur kaldes den »rundel« eller »korrundning«. I Norden optrådte begrebet apside, som nu er det almindelige, vistnok første gang i Carl Georg Brunius »Skånes Konsthistoria för medeltiden« (1850).[3]

Apsiden defineres som en halvrund eller mangekantet udbygning bag ved koret. Apsiden kan også være udformet som en niche, og der kan forekomme flere mindre flankerende apsider, såkaldte »apsi-

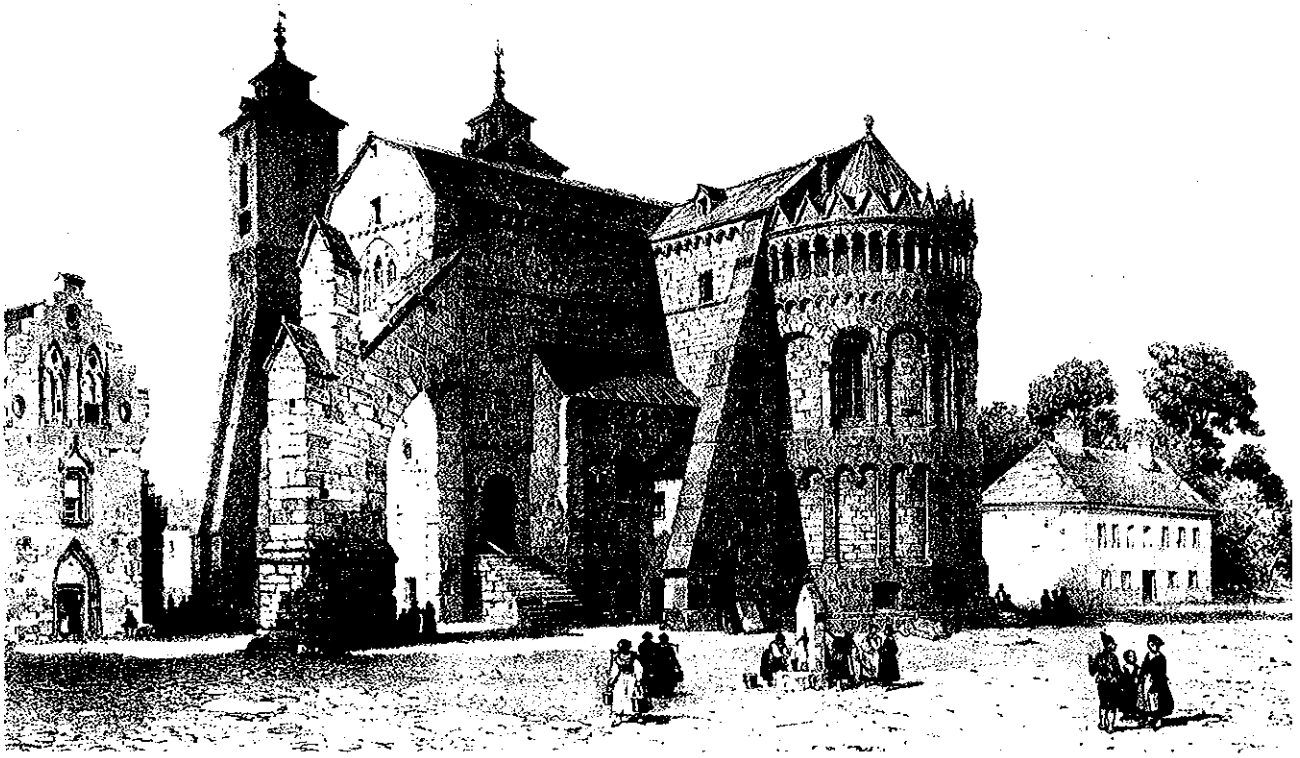

Fig. 1. Lund Domkirke med apsiden omkring tiden for Carl Georg Brunius' restaurering. Apsiden har endnu sine små gavle, der danner en krone. Litografi efter tegning af A. Meyer 1839 i Historiska Museet i Lund.

doler«. I den byzantinske arkitektur kaldes sideapsiderne henholdsvis »prothesis« i nord og »diaconicon« i syd. Den runde form er mest udbredt, mens den flersidige optræder i den byzantinske og senromanske arkitektur.

Apsiden er en del af kirkens arv fra antikken. Apsiden hører sammen med den romanske og byzantinske stil, der netop er opkaldt efter det romerske imperiums hovedstæder Rom og Byzans. Oprindelsen til middelalderkirken, både som institution og bygning, går tilbage til romerriget, hvor paven blev kejserens arvtager, og hvor kirkerne efterlignede basilikaen. Den ældste kirkelige monumentalarkitektur etableredes således efter 313, altså først under Konstantin den Store.[4] Som påvist af Ejnar Dyggve i »Dødekult, Kejserkult og Basilika« (1943), kopierede kirken den romerske kejserkult og kejserens magtarkitektur.[5]

Apsiden optræder i den romerske arkitektur. Den anvendes i Oldkirken og senere i både Østkirken og Vestkirken (frem til gotikken). Apsiden er således almindelig i hele kristenheden i middelalderen, fra Norge i nord til Nubien i syd, og fra Portugal i vest til Armenien i øst.

Apsidens niche og hvælv er et himmelsymbol, der gennem tiderne har indrammet et skiftende indhold. Her stod tronen i oldtidens kongepalads, gudestatuen, tribunalet eller kejserens trone i den førkristne romerske basilika og kejserens sæde i det karolingiske palads. I midten af Oldkirkens apside fandtes enten martyrgraven eller bispesædet, »cathedra«, omgivet af præsternes bænke »synthronon«. Situationen forblev uændret i den ortodokse kirke i Øst, hvor metropolitten sad omgivet af præsterne i apsiden. Bispens placering i apsiden midt imellem præsterne fik en analogi i billederne ovenfor, hvor Kristus var omgivet af sine disciple. Og ligheden kunne tydeliggøres ved et billede af Kristus som præst over bispens sæde. I den katolske kirke i Vest derimod blev alteret flyttet ind i apsiden, da gejstligheden fik plads i koret. Apsidens centrum blev her alteret, altså relikviegraven. Apsiden er da forvandlet fra tronniche til et symbol på Golgata og Den hellige Grav i Jerusalem.

Hvælvet i apsiden havde varierende fremstillinger i mosaikker eller kalkmalerier. Et fast ikonografisk skema forekom ikke, men det centrale motiv var som regel Kristus. Temaet kunne være Den lærende Kristus og Den himmelske Kirke, Den kejserlige Kristus og Det himmelske Rige, Den liturgiske Kristus, dvs. Majestas Domini, Maria med barnet, Kristi Forklarelse, Korset eller Korsfæstelsen, Himmelfarten eller kirkens navnehelgen.[6] I den ortodokse kirke fremtrådte Kristus altid på den fornemste plads, altså i midtkuplens hvælv, hvis den forekom, og ellers i apsiden. Og hvor Kristus optrådte i kuplen, blev så i stedet Jomfru Maria hovedmotiv i apsiden.

Apsiderne varierer i betegnelse, arkitektur, udsmykning og betydning, men de har efter min mening ét fælles udsagn. Apsidens bue, himmelhvælv og billeder markerer, at det, der findes i rummet, er legitimeret af eller selv en del af det guddommelige – uanset om det er kejseren, bispen, præsten eller graven. Apsidens retoriske budskab, der forener bygning og billede, er tilstedeværelsen af den guddommelige autoritet. Blot har autoritetens ansigt skiftet gennem tiderne.

Hovedparten af litteraturen om apsiden er imidlertid beskrivende og omtaler kun de fremragende bygninger og billeder. Da apsiden har været det normale i kirkeplanen, opfattes dens eksistens som en selvfølgelighed. Betydningen af apsidens eventuelle fravær diskuteres overhovedet ikke. Bevæger vi os fra Kontinentet til Norden, vil vi konstatere, at apsidens betydning her er omstridt, og at talrige kirker mangler apside.

3. Apsidekirker i Norden

Den hidtil eneste større undersøgelse af apsiderne i Norden er udført af den pensionerede generalløjtnant Folke Högberg (1884-1972).[7] Afhandlingen »Medeltida absidkyrkor i Norden« blev publiceret i »Västergötlands Fornminnesförenings Tidskrift 1965«. Högberg behandler her apsidernes oprindelse, kronologi, geografiske fordeling, udformning og betydning. Studiet ledsages af et detaljeret katalog over apsidekirkerne i Västergötland og som bilag en fortegnelse over alle apsidekirker i Norden samt et oversigtskort.[8]

Högbergs katalog er desværre upålideligt. At adskillige flere apsider er blevet påvist gennem tre årti-

er ved studier i arkiverne og ikke mindst ved arkæologiske undersøgelser, kan næppe overraske. Men dertil viser det sig ved nærmere granskning, at talrige apsidekirker mangler i Danmark og Norge, og at alt for mange kirker er medtaget med tvivlsomme argumenter i Sverige.

Högberg accepterede kirker, der *måske* kunne have haft apside, men hvor egentlige belæg mangler. Romanske kirker med tidligt tårn eller senere koruvidelse er således blevet noteret som apsidekirker med eller uden spørgsmålstegn. Forsøg på rekonstruktioner i ældre bind af »Sveriges Kyrkor« og rene gætterier i den lokalhistoriske litteratur er forbløffende ofte blevet overtaget som fakta.

Högbergs fortegnelse må opfattes som usikker og forældet. Og de få senere oversigter har været begrænsede både geografisk og empirisk.[9] Det må derfor være velmotiveret at udarbejde en ny og forhåbentligvis bedre oversigt.

Det nye katalog omfatter middelalderlige apsidekirker i Norden. Apsider medtages uanset byggemateriale, og uanset om de henføres til den romanske eller gotiske periode, altså med en grænse fremad ved ca. 1550. Med Norden menes Danmark, Norge og Sverige i middelalderen, som de afgrænses ved ærkestifterne Lund, Trondheim og Uppsala. Udeladt er dog Finland, hvor der alligevel ikke kendes apsider, samt Norges oversøiske besiddelser, hvor apsider faktisk kendes fra Orkney og Shetland, men ikke fra Færøerne, Grønland, Island, Hebriderne eller Isle of Man.

Forekomsten af en apsidekirke kan som regel let erkendes ved påvisning af en rundbuet korafslutning i øst. Men ved siden af den traditionelle rundbuede apside optræder andre varianter: Apsiden kan karakteriseres ved rundbuede afslutninger uanset placering, eller ved smallere korudspring uanset form, altså uanset om de er rundbuede, flersidige eller retkantede. Dertil kommer en type midt imellem den rundbuede og den rette korafslutning, nemlig koret med indre rundbuet, flersidig eller endog retkantet niche, men udvendig ret afslutning. Afgrænsningen af apsiderne kræver således et kompromis, der tager hensyn til både den eksisterende brug af begrebet apside og til den principielle lighed mellem det runde og det flersidige.

Ved udarbejdelsen af kataloget er lagt vægt på at adskille fakta og formodninger, altså kun at registrere sikre apsider. For at en apside kan accepteres, må der findes kildemæssige belæg i form af murværk, enten bevaret eller påvist ved udgravning, genanvendte byggematerialer (ofte buede sokkelsten eller krumme kvadre), rester af en tribunbue, som markerede overgangen fra koret til apsiden, belæg i form af billeder, opmålinger eller skriftlige oplysninger. På grund af registreringens omfang bygger kataloget dog i realiteten på indirekte belæg, nemlig en kritisk gennemgang af litteratur af skiftende kvalitet med de usikkerheder det medfører. Og kataloget kan naturligvis ikke blive fuldstændigt i forhold til en oprindelig situation, da talrige apsider kan være fjernet ved ombygninger uden at efterlade synlige spor. Særlig kan vi forvente flere apsider i områder, hvor gotiseringen var omfattende.

Högberg katalogiserede 749 apsidekirker i Danmark. Den nye gennemgang betyder en forøgelse med 63 til ialt 812 kirker. Bag forøgelsen skjuler sig større forandringer, nemlig fjernelsen af 86 tvivlsomme apsidekirker fra kataloget, og tillægget af 149 nye. Flest er fjernet i Sorø Amt og i Skåne. Det er ofte kirker, hvor den oprindelige østafslutning er ukendt, fordi koret er blevet forlænget eller fornyet.

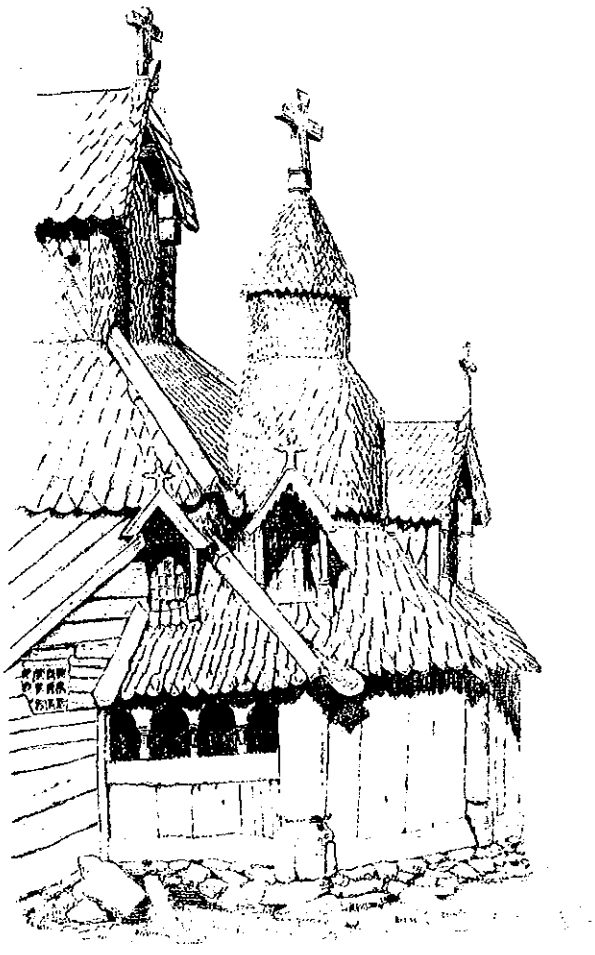

Fig. 2. Borgund stavkirkes apside. Tegning af Niels Bredal 1867-68, her efter Langberg 1972.

Högberg har formodet, at det nyere kor dækkede over en apside, men som Kindertofte Kirke på Sjælland (udgravning 1971) viser, kan en korudvidelse også dække over en tidligere ret afslutning. De 149 nye apsidekirker er fordelt på 70 i det nuværende Danmark, 31 i Skåne, 10 i Halland, 35 i Sydslesvig og 3 på Rügen. Högberg har overset enkelte bevarede romanske apsider, udeladt de få flersidede samt de gotiske. Nogle nye apsider er også blevet påvist ved arkæologiske undersøgelser. Dertil er nu medtaget de 38 apsidekirker i Sydslesvig og på Rügen, der idag ligger i Tyskland, men tidligere tilhørte Danmark og ærkestiftet Lund, og som Högberg udelukkede af sin fortegnelse.

I Norge registrerede Högberg 61 apsidekirker. Efter den nye gennemgang kan antallet øges med 39 til ialt 100 kirker. Jämtland er da katalogiseret under Norge. Og flere er arkæologiske nyfund. Men forøgelsen skyldes især tilføjelsen af 22 stavkirker med apside i Buskerud, Oppland, Sogn og Fjordene (fig. 2) samt Telemark. De fleste er omtalt allerede i Lorentz Dietrichsons oversigtsværk »De norske stavkirker«.[10] Alligevel har Högberg valgt at udelade alle trækirker. Endelig kan flere hidtil upåagtede apsider tillægges i Bohuslän ved hjælp af arkivmateriale.

For Sverige har den nye registrering betydet en formindskelse med 60 fra Högbergs 370 til nu 310 apsidekirker. Bag reduktionen ligger overførelsen af Jämtlands 4 apsidekirker til Norge, fjernelsen af 93 tvivlsomme og tillægget af 37 nye kirker. Relativt størst er formindskelsen for Uppland, nemlig fra 50 til 30, selv om størstedelen af landskabet var publiceret i »Sveriges Kyrkor« og serien »Upplands kyrkor«, allerede da Högberg udarbejdede sin oversigt. Reduktionen skyldes her simpelthen en mere kritisk læsning af teksterne. Högberg har været for generøs ved at medtage kirker, hvor publikationerne ved at sammenligne med andre kirker hypotetisk antager, at en apside *kan* have eksisteret. Og det er jo meget muligt, at den romanske kirke virkelig har haft en

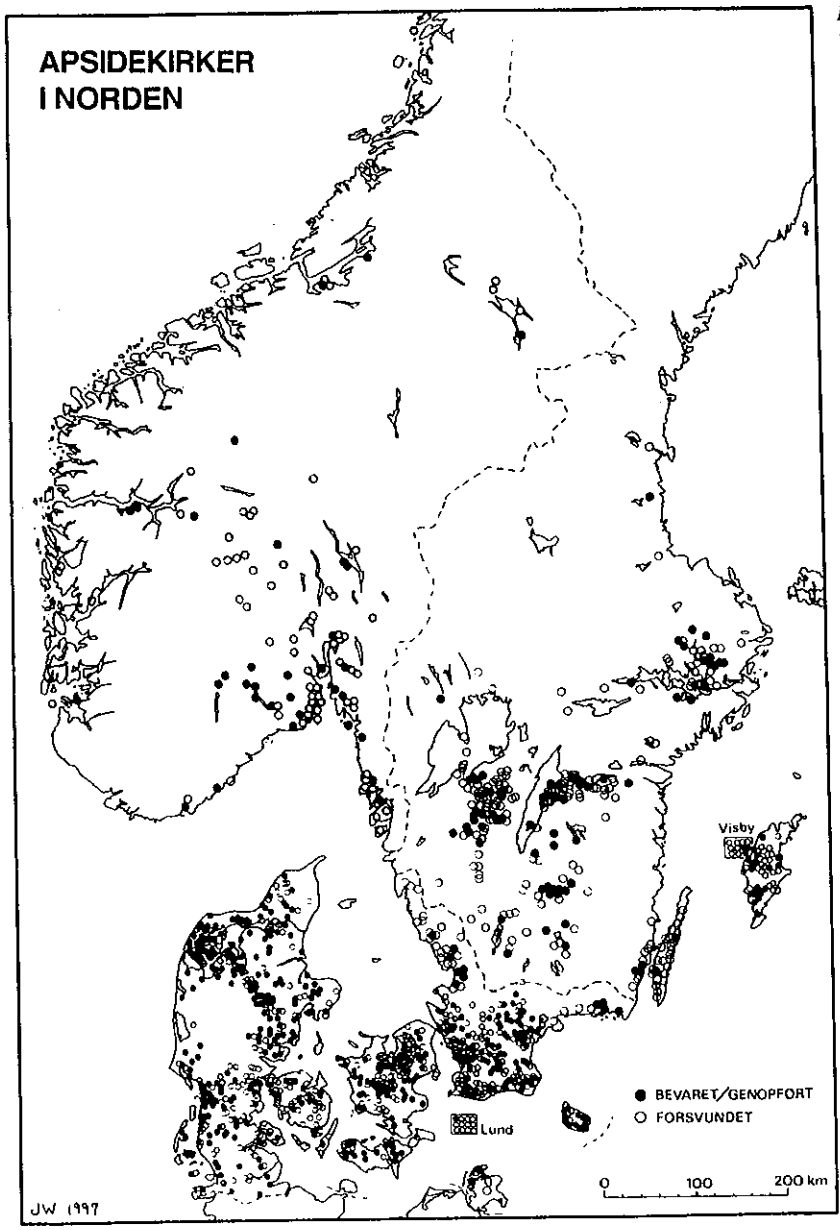

Fig. 3. Apsidekirker i Norden ifølge registrering af Jes Wienberg 1996-97.

apside forud for en gotisk korudvidelse, men vi savner endnu kildebelæg. Omvendt er et mindre antal apsider tilkommet ved arkæologiske undersøgelser, samt ved studiet af ældre billeder og beskrivelser.

Situationen kan sammenfattes således, at hvor Högberg tidligere registrerede 1180 apsidekirker i Norden, har den nye katalogisering ændret antallet til 1222 (hvoraf 555 bevarede). Bag den tilsyneladende begrænsede øgning ligger større forandringer, nemlig fjernelsen af 180 tvivlsomme og tillægget af 222 nye, der forskyder tyngdepunktet yderligere til Danmark. De 1222 apsidekirker fordeler sig på 812 (hvoraf 422 bevarede) i Danmark, 100 (35 bevarede) i Norge og 310 (98 bevarede) i Sverige. Opdelt mellem de nuværende nationer bliver antallet 473 (279 bevarede) i Danmark, 38 (21 bevarede) i de tyske områder af det gamle Danmark, 86 (31 bevarede) i Norge og 625 (224 bevarede) i Sverige.

Apsiderne ved de 1222 kirker kan opdeles i 4 typer: 1177 apsidekirker (96%) med rundbuet afslutning, 33 (2,7%) med rundbuet indre niche, hvor koret er ret afsluttet udvendigt, 10 (0,8%) med flersidig korafslutning, hvor denne udgør en smallere tilbygning under eget tag samt 2 med retkantet indre niche, hvor koret er ret afsluttet udvendigt. Og med hensyn til byggemateriale er 1199 (98%) opført i sten eller tegl og 23 (1,9%) i træ. Selv om flere apsidekirker i træ bør have eksisteret, kan den traditionelle rundbuede og murede apside således karakteriseres som den helt dominerende type.

Apsidekirkerne er ujævnt fordelt i Norden (fig. 3), men følger i hovedtræk udbredelsen af de romanske stenkirker. Apsiderne er talrige især i Jylland, på Øerne i Østdanmark, i Skåneland, i Småland, Västergötland, Östergötland og Uppland, på Öland og Gotland samt Østlandet i Norge. Og apsiderne optræder hyppigt i købstæderne. De er få i Vestjylland, i Nordsverige, på Vestlandet og i Midt- og Nordnorge.

Kirker med apsider blev opført i Norden gennem hele middelalderen. De tidligste apsidekirker kan belægges i det danske område. Blandt de allerældste er formodentlig krypten under Vor Frue Kirke i Århus fra de første årtier efter 1060[11] og Drotten i Lund fra 1070'erne.[12] Herefter følger Mariakirken i Ringsted og Vor Frue Klosterkirke i Roskilde, begge opført på initiativ af biskop Svend Nordmand (1073-88),[13] samt Lund Domkirke, hvor rester er fundet af en apside fra Knud den Helliges tid (1080-86), altså forud for den nuværende bygning.[14] Ingen af disse apsider fra 1000-årene er imidlertid bevarede.

Bevaret er derimod flere svenske apsidekirker, der dendrokronologisk er blevet dateret til 1100-årenes begyndelse, nemlig Herrestad i Östergötland fra ca. 1112, Resmo på Öland fra 1100-tallets første årtier og Hossmo ved Kalmar fra ca. 1120.[15]

At apsidekirkerne især tilhører den romanske periode eller ca. 1050-1300 er klart, men det er endnu umuligt at præcisere dateringerne for langt størstedelen af byggeriet. Iøvrigt opføres kirker med apsider, eller apsider tilføjes, gennem hele middelalderen, i renæssancen, nyklassicismen[16] og ikke mindst historicismen, ja op til vor egen tid. Apsidens form lever gennem århundrederne, selv om funktionen og betydningen ændres.

Apsiderne varierer betydeligt i størrelse og arkitektur, fra Lund Domkirkes store og rigt udsmykkede apside ned til Herrestads enkle udbygning. Planen kan variere fra halvcirklen til hesteskoen og trekvartcirklen, den kan være rundbuet eller polygonal. Apsiderne kan have ét eller tre vinduer, have rundbuede eller kløverformede vinduer, være med

eller uden sokkel og gesims, med eller uden billedsten og blændinger. Byggematerialet skifter mellem træ, sten og tegl. Og apsider kan optræde ved koret i øst, tværskibet og tårnet i vest.

Tidlige trækirker med ret korafslutning kunne afløses af apsidekirker i sten som St. Maria Minor i Lund.[17] Og romanske stenkirker med ret afslutning kunne blive afløst af nye romanske kirker med apside som Atlingbo på Gotland.[18] Men mere påfaldende er det måske, at apsiderne både kunne være primære og sekundære.

Undervejs i katalogiseringen har jeg stødt på flere end 40 kirker i både sten og træ, hvor koret oprindeligt var ret afsluttet, men senere fik tilføjet en apside. Det handler om romanske kirker, hvor koret i en lidt senere fase fik en apside som Hedrum i Vestfold,[19] og om romanske kirker, der efter flere århundreder fik tilføjet en sengotisk apside som Ovtrup i Ribe Amt.[20] Eksemplerne vil utvivlsomt blive langt flere efterhånden som fænomenet får opmærksomhed, og kirkerne undersøges.

Apsider tilføjes kirkerne – og de fjernes igen. Ofte forsvandt apsiden for at give plads for et større kor. Allerede ved midten af 1200-årene blev apsider nedbrudt og afløst af større kor med ret afslutning som ved St. Clemens i Visby.[21] De fleste forsvandt dog først som et led i gotiseringen af kirkerne i århundredet op til reformationen. Men apsiden blev ikke blot borttaget, fordi den var i vejen for nybyggeri. I mange tilfælde, særligt i Jylland, blev apsiden nedbrudt og erstattet af en ret korvæg, uden at kirken iøvrigt blev udvidet. Da kan apsidens krumme kvadre endnu ses genanvendt i gavlen som i Borum i Østjylland.[22] Her har sogneboernes hensigt tydeligvis været at slippe af med den rundbuede udbygning.

4. Enten – Eller

De markante forskelle i apsidernes hyppighed i den romanske arkitektur har tidligt fået opmærksomhed. Modsætningen mellem ret afsluttede kor og apside på henholdsvis Vestlandet og Østlandet i Norge, mellem Vestjylland og Bornholm i Danmark samt mellem Östanstång og Västanstång i Östergötland er således blevet kommenteret.[23]

Noget fuldstændigt overblik over kirketypernes fordeling besidder vi imidlertid ikke. Men nogle tendenser kan antydes, når kirkerne opdeles efter status og arkitektur, og når studiet afgrænses til mere velbelyste landskaber.

Lund Domkirke har apside lige som de fleste andre romanske domkirker i Norden. Undtagelsen er St. Albanus i Selje, der en overgang både var bispesæde og benediktinerkloster.[24]

Klosterkirker tilhørende benediktinere og præmonstratensere havde som regel apside, mens kirker til cisterciensere, franciskanere og dominikanere omvendt manglede apside. Adskillige undtagelser kan dog iagttages, hvor klosterordenen overtog en ældre kirke, eller kirken skiftede orden. Havde kirken en uønsket apside, kunne den ændres, som da Vor Frue benediktinerkloster i Roskilde blev reformeret efter cistercienserreglen i 1177, og kirkens østparti i samme periode blev ombygget, så både koret og sideskibene fik ret afslutning.[25]

I det hele taget havde de fleste større romanske kirker apside.[26] Basilikaer, hvor korafslutningen er kendt, havde således apside med undtagelse af Selje, Mariakirken i Bergen og flertallet af cistercienserne klosterkirker.[27] Og alle rundkirker synes at have fået apside. Enten fik de apsider tilføjet et kor, apsider direkte tilføjet skibet eller afrundede kor.[28]

Ved sognekirkerne ser vi imidlertid en betydelig

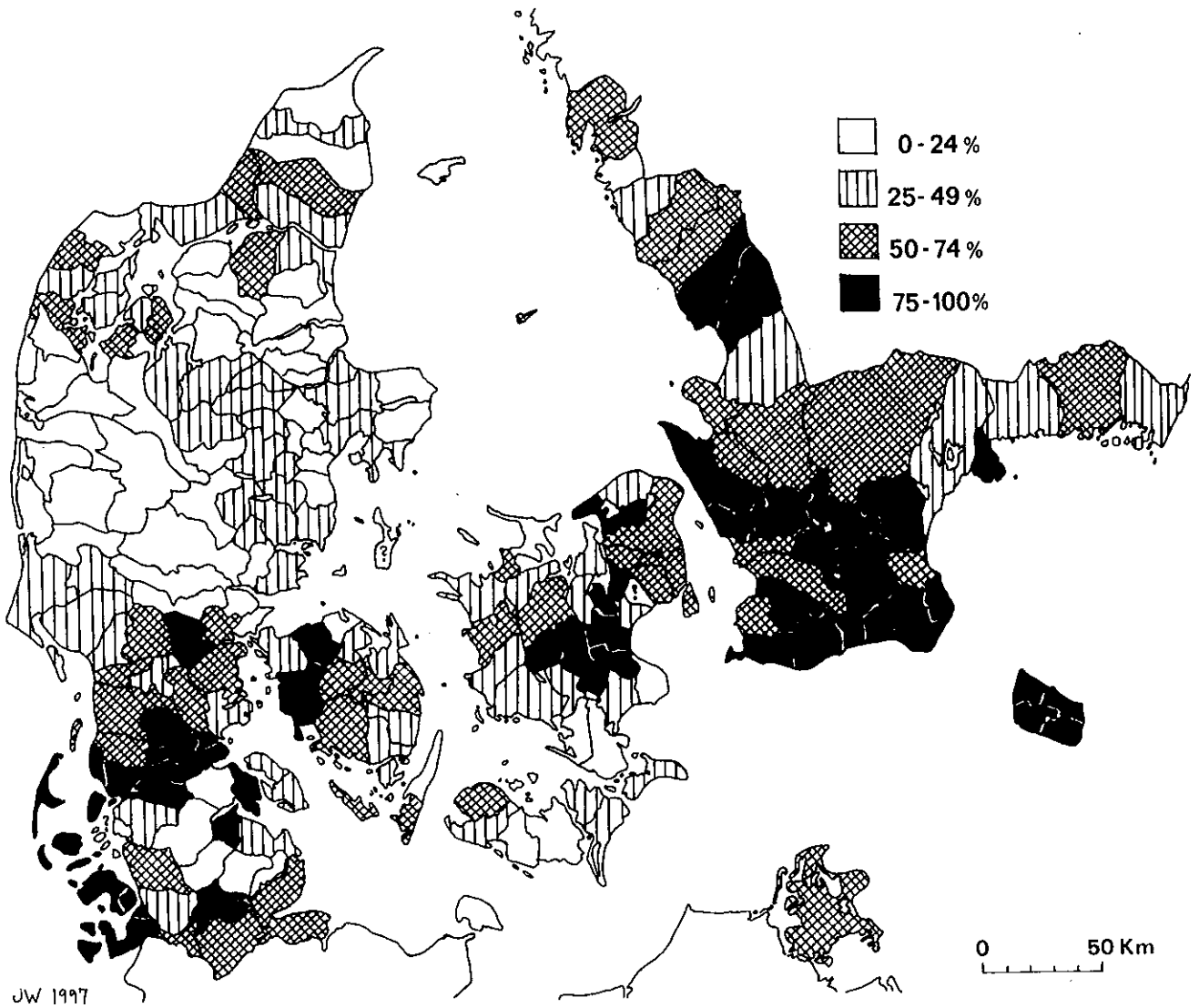

Fig. 4. Andelen af romanske sognekirker med apside, i de danske herreder, hvor korets planform er kendt.

variation, der ikke umiddelbart er forståelig. I middelalderens Danmark har i gennemsnit 784 (42%) af 1852 sognekirker, hvor korets planløsning kan påvises, haft apside. Men andelen varierer kraftigt indenfor landet (fig. 4). Apsiderne udgjorde således en stor del især i Østdanmark og dele af Sønderjylland, mens områder som Nord- og Vestjylland næsten helt manglede apsider. Relativt færrest, hvis vi ser bort fra Fehmern, havde Ringkøbing Amt med 6 (6%) ud af 96 og flest Bornholm med 15 (100%) af 15.

Overalt ser vi, at plantyperne veksler mellem hinanden. Alene Bornholm afviger ved helt at domineres af apsidekirker. Alle andre landskaber og stifter rummer et både-og.[29] Variationer kan på samme måde iagttages i de dele af Norge og Sverige, hvor det er muligt og forsvarligt at fastslå andelen af apsider.[30]

En påfaldende stor andel af kirker med tidligt tårn har også fået apside. Kirken med både tårn og apside er således blevet udskilt som en egen type, den »fuldkomne« eller »store«, kontra typen, der blot bestod af kor og skib, den »tarvelige« eller »lille«.[31]

I middelalderens Danmark (inklusive Rügen) kendes 418 sognekirker med romansk tårn. Af de 313 tårnkirker, hvor også korets planløsning er belyst, har hele 237 (76%) haft apside og kun 76 (24%) haft ret afslutning. Kirker med romansk tårn har altså langt oftere haft apside end flertallet af de romanske kirker.[32] Men erfaringerne fra Danmark kan ikke generaliseres. På Vestlandet og i Trøndelag i Norge kendes adskillige tidlige tårne, men kirkerne har ret korafslutning.[33]

Billedet af de nordiske kirker er ikke entydigt et enten-eller, da vi ser planformer imellem det runde og det rette, og da apsiden kan tilføjes sekundært til en ret afslutning og også fjernes igen. Men når mængden af kirker opdeles efter status, arkitektur og region, fremstår mønstre eller tendenser af kirker med og uden apside. Endnu er kirketopografien dog et kaos, der venter på at blive gjort meningsfyldt.

5. Mangetydige monumenter

Apsiden optræder overalt, hvor middelalderens arkitektur og kunst behandles. Apsiden beundres, beskrives og illustreres som typisk for den romanske stilperiode og som pladsen for højalteret. Undertiden nævnes i al hast, at den romanske kirke ikke altid havde apside, men også kunne være ret afsluttet. Men iøvrigt går litteraturen ofte let henover spørgsmålet om apsidens forekomst og ikke-forekomst. Enten forbigåes emnet i tavshed – eller samme forklaringer gentages i værk efter værk som etablerede sandheder. Apsiden udgør således enten intet problem overhovedet – eller problemet er tilsyneladende forlængst blevet afklaret.

De spredte forsøg på problematisering og tolkning af apsidens eksistens og ikke-eksistens kan opdeles i et fåtal perspektiver af mere principiel karakter, et typologisk, kronologisk, stilhistorisk, organisatorisk, ikonologisk, økonomisk, funktionelt eller socialt perspektiv.

Allerede i kirkearkæologiens barndom blev apsiden anvendt til at kategorisere byggeriet i Norden. I »Skånes konsthistoria för medeltiden« opdelte Carl Georg Brunius således kirkerne i *typer* efter grundplanens udformning. Kirkerne i rundbuestil kunne have enten »halfrunda utsprång« eller »raka altarväggar«.[34]

Opdelingen i kirker med og uden apside kan føl-

ges i flere oversigter. Kirketyperne beskrives og illustreres med eksempler, eventuelt kommenteres også deres geografiske fordeling, men uden videre forsøg til tolkning.[35]

Forskellen mellem typerne opfattes imidlertid snart som et udtryk for en *kronologisk udvikling*. Hans Hildebrand mente således i storværket »Sveriges medeltid« (1898-1903), at apsidekirken som hovedregel var ældst, mens kirken med ret altervæg tilhørte overgangstiden til gotikken. Et mellemstadium udgjorde da kirken med indre apsideniche og ydre ret afslutning. Baggrunden for udviklingen skulle være behov for mere lys til alteret. Apsiderummet var ganske mørkt, mens den rette korafslutning tillod flere og større vinduer. Apsiden skulle da optræde i gamle »hufvudbygder« som Skåne, hvor kristendommen først fik fodfæste.[36]

En kronologisk udvikling fra apside til ret afslutning, fra det rigt udsmykkede til det enkle, fremføres siden i flere regionale undersøgelser. Tydeligst for Småland, hvor Ewert Wrangel opdelte kirkerne i tre typer efter planformer, der skulle have fulgt efter hinanden: A. Apsidekirken, der undertiden havde tårn; B. Kirken med ret korafslutning, der sjældent fik tårn; C. Salskirken.[37] Synspunktet kan også iagttages i studier af Gotland, Norrland, Uppland og Halland.[38] For Skåne er det imidlertid blevet hævdet, at udviklingen er helt omvendt, nemlig at de tidligste kirker havde ret korafslutning og de senere apside.[39]

I den norske og svenske forskning opfattes apsiden ofte som en *stilhistorisk konvention*, hvis forekomst fulgte impulser fra toneangivende lande, klosterordner, større monumenter eller alméne byggetraditioner. Impulserne kunne følge gejstlige, bygmestre eller håndværkere: Apsiden forklares med impulser fra Tyskland, mens den rette korafslutning knyttes til indflydelse fra England. Apsiden forbindes med benediktinerklostre, og den rette korvæg med cistercienserklostre. Apsiden forklares med indflydelse fra nærliggende domkirker. Eller apsiden knyttes til den nye udenlandske tradition for udsmykkede stenkirker, mens den rette korafslutning knyttes til en ældre og hjemlig tradition for enkle trækirker. Og forklaringerne kombineres gerne.

Det stilhistoriske perpektiv fremføres første gang af Lorentz Dietrichson i »Omrids af den kirkelige Kunstarkæologi« (1902). Han bemærkede her, at apsider mangler i anglosaksiske kirker og cistercienserordenens kirker. Når den rette afslutning dominerer i Vest- og Nordnorge, så han det som et udtryk for en stærk påvirkning fra den anglosaksiske arkitekturstil.[40]

Henvisningen til henholdsvis Tyskland og England gentages og udvikles i litteraturen. Østnorges mange apsider skulle således skyldes indflydelse fra Tyskland, mens omvendt Vestnorges få apsider skyldes påvirkning fra England. Västergötland, hvor kirker med og uden apsider findes sammen, skulle være et område, hvor indflydelse fra vest og syd mødtes. Impulser til apsidebyggeriet udgik fra Gotland og Skåne. Og Skånes mange apsider skulle, foruden forbilledet i Lund Domkirke, skyldes nærheden til Tyskland.[41]

Forklaringen kan følges uændret frem til den nyeste oversigt, »Signums svenska konsthistoria« (1995), hvor Mereth Lindgren skriver kort og klart: »Två huvudtyper av den enkla sockenkyrkan kan tydligt särskiljas, märkbart främst i koret: i öster antingen rakt avslutat eller med absid. Här speglas två influensområden, desamma som tidigare hade sänt missionärer till Norden, det engelska respektive det tyska.«[42]

Den kronologiske udvikling, hvor apsider gradvist forsvinder i byggeriet, knyttes også til skiftende idealer, der udgik fra klostrene. Apsiden blev formidlet af benediktinerne og forsvandt med cistercienserne voksende indflydelse. Cistercienserne med Bernhard af Clairvaux i spidsen krævede nemlig enkelhed i arkitekturen. Nu skulle den »räta linjens och räta vinkelns anda« herske i grundplanen.[43]

Der findes eksempler på, at apsider med deres udsmykning af blændinger og søjler opfattes som inspirerede fra stiftets domkirke. Således knyttes Vestjyllands apsider til Ribe Domkirke, Midtjyllands til Viborg Domkirke, Sjællands til Roskilde Domkirke, Skånes til Lund Domkirke og Smålands apsider til Växjö Domkirke.[44]

Endelig ses den opfattelse, at stenkirken med ret korafslutning knytter an til en ældre tradition af trækirker, hvor grundplanen var enkel med et skib og et lille ret afsluttet kor. Apsiden hører da sammen med det nye, nemlig stenkirkebyggeriet.[45]

Forholdet mellem kirker med og uden apsider har også fået *organisatoriske* forklaringer. Erik Lundberg påpegede således i »Byggnadskonsten i Sverige under medeltiden« (1940), at kirkerne med ret korafslutning havde en påfaldende fordeling i Skåne, nemlig talrigt omkring Lund og i Sydvestskåne. De apsideløse kirker skulle være tidlige pionerbyggerier med én i hvert herred som led i en kongelig plan.[46]

Apsiden er blevet tolket som et *religiøst symbol.* Den indrammede alteret med relikvierne som et symbol for Golgatha, Kristi grav og stedet for Opstandelsen. Apsidens runding, lige som rundkirken, skulle imitere Gravkirken i Jerusalem, der var en kuppeldækket rundbygning. Alterets afgørende betydning fremgik af placeringen længst mod øst, af trappetrin

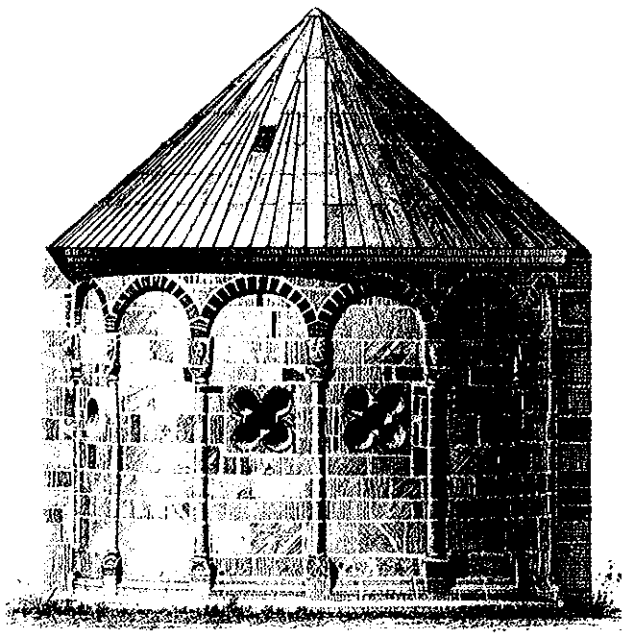

Fig. 5. Staby Kirkes apside. Tegning: V. Koch 1890, her efter Storck 1903.

som løftede alteret over skibets og korets gulve, af stenhvælvet, der symboliserede himmelen, og af apsidens rige artikulering udvendigt, der fremhævede alterrummet frem for andre dele af kirken.

Et ikonologisk perspektiv har særlig været aktuel ved større apsidekirker og da især ved Lund domkirkes apside. Erik Cinthio har således i disputatsen »Lunds domkirke under romansk tid« (1957), i lighed med tyske symbolforskere, tolket apsiden som et billede af Den hellige Grav.[47] Også Hugo Johannsen har i »Kirkens huse« (1981) opfattet apsiden ved Lund Domkirke som en efterligning af Gravkirken. Betydningen blev understreget af det forsvundne kuppelhvælv, hvor en ringformet åbning midt over

alteret henviste til Opstandelsen, og af de ligeledes fjernede 13 små gavle, der blev betegnet »tornekronen«.[48] Her bør videre nævnes Staby kirke i Vestjylland, hvor den rigt udsmykkede apside (fig. 5) er blevet tolket som et billede af Visdommens hus, hvis kendetegn er de syv søjler.[49]

Fordelingen af apsider er blevet forklaret på baggrund af varierende *økonomiske forudsætninger*. Kirken med apside og ofte også tårn, den »store« kirketype, skulle repræsentere et mere kostbart byggeri, og kirken med ret altervæg, den »enkle« type, et lettere og billigere byggeri. En kronologisk udvikling lige som påvirkning fra henholdsvis vest eller syd afvises som forklaringer, da kirketyperne ses samtidigt og side ved side i hele Sydskandinavien. I stedet skulle apsiden (og tårnet) optræde i de største og rigeste jordbrugsbygder med en tidlig eller veletableret bebyggelse. Ret altervæg fandtes omvendt i fattigere, yngre og mindre etablerede perifere bebyggelser. Byggeriet afspejlede således kirkens rang samt stifterens evner, behov og ambitioner. Når pengepungen tillod det, fik kirken en apside i lighed med de større forbilleder, klosterkirkerne, købstadskirkerne og domkirkerne.

Synspunktet fremføres første gang af Håkon og Sigrid Christie i en vurdering af kirkebyggeriet i Østfold i Norge og gentages senere for Akershus og Buskerud.[50] Fra Norge overføres den økonomiske tolkning til Västergötland, Östergötland og Danmark.[51]

En almén sammenhæng mellem kirkerummets udformning og *akustiske behov* er blevet betonet i en leksikonartikel af Bertil Almgren. Apsidens funktion kunne da være at virke som resonansbund for gregoriansk sang og tekstlæsning. Enhver apside med regelmæssig halvcirkelform forstærkede officiantens stemme foran alteret. Omvendt skulle forekomsten af ret korafslutning hos cistercienserne og dominikanerne skyldes disse klosterordners anderledes sang og liturgi.[52]

Senest har Axel Bolvig i »Kirkekunstens storhedstid« (1992) knyttet majestasbilledet og dermed apsiden til den skæve *sociale struktur* tværs over Danmark. Synspunktet formuleres med henvisning til Søren Kaspersens studier af Majestas Domini. Bolvig påpeger, at billedet var mest udbredt i Skåne og på Sjælland, hvor kirkebyggeren oftest var en enkelt godsejer, mens det stort set mangler i Jylland, hvor kirken blev opført af en gruppe ligestillede storbønder. Den mægtige stifter ønskede et religiøst motiv, som legitimerede hans (eller hendes) position. I øst sad den almægtige Verdenshersker på en trone eller regnbue omgivet af sine himmelske vasaller, og i vest sad den lokale feudalherre ophøjet mellem sine hirdfolk. Og da de østdanske storgodser opløstes i 12-1300-årene, forsvandt også apsiderne med deres majestasbilleder lige som herskabsgallerierne og vægbænkene.[53]

Endelig optræder forskere, som anvender *flere perspektiver* samtidigt. De refererer og ligestiller tidligere forskeres synspunkter eller mener, at flere forhold faktisk kan have været afgørende. En sådan eklektisk holdning finder vi tydeligt hos Folke Högberg, der betoner apsidekirken som en type, udenlandske og indlandske stilimpulser, placeringen ved vigtige veje samt forudsætningerne i en tidlig opdyrkning, et frugtbart jordbrug og en fremskreden kulturudvikling. Han både afviser og accepterer kontakter med henholdsvis England og Tyskland som afgørende for korets udformning. Han beskriver apsiden som symbol for himmelporten og Kristi grav. Han knytter apsiden til benediktinerne og anser, at den blev »gam-

malmodig« med indflydelsen fra den puritanske cistercienserorden samt med behovet for mere plads i koret. Kort sagt, Högberg hævder de fleste tidligere fremførte forklaringer som rimelige.[54]

Flere perspektiver finder vi også hos Rikard Holmberg i »Den skånska Öresundskustens medeltid« (1977) og »Kyrkobyggnad, kult och samhälle« (1990). Holmberg betoner her apsidernes udformning med trapper og vinduer, den liturgiske udvikling med Lund Domkirke som forbillede, funktionen som alterniche, den akustiske funktion og himmelsymbolikken, men er skeptisk over for den organisatoriske forklaring. Endelig anser han cistercienssernes indflydelse som afgørende for, at opførelsen af apsider ophørte.[55]

Perspektiverne, og dermed også forklaringerne, er næsten forvirrende mange. Var apsiden mangetydig allerede i middelalderen, eller er flertydigheden en konsekvens af vor egen fragmentariske kundskab? Og er alle forklaringer så lige gode eller dårlige? Nej, de fleste forklaringer klarer ikke en konfrontation med kildematerialet.

6. Hypotese og falsifikation

God videnskab skulle ifølge Karl Popper kendetegnes ved formuleringen af dristige hypoteser og dernæst ivrige forsøg på at falsificere disse hypoteser, for at finde de foreløbigt troværdige forklaringer. Men i såfald er udforskningen af apsiderne ikke helt tilfredstillende. Her optræder mange forskellige forslag, men få forsøg på at falsificere. Usikkerheden om kildematerialet og dets samtid, om fundamentale spørgsmål som forekomst og datering, social struktur, økonomi og forestillinger, har gjort det vanskeligt både at argumentere for og imod en forklaring. Det har været let at komme med nye idéer, men svært at forholde sig til dem. Resultatet er, at forskningen kendetegnes ved en akkumulation af stadig flere mere eller mindre sandsynlige tolkningsforslag.

Tolkninger af apsiden er ofte blevet formuleret ud fra et fåtal lokale iagttagelser, eller har fokuseret ensidigt på arkitekturen, uden at se bygning og billede som en helhed. Og tolkninger er blevet gentaget gang efter gang uden at opnå mere troværdighed ved at repeteres. Jeg mener, at det idag faktisk er muligt at teste, eller i det mindste finde modargumenter mod de hidtidige forklaringer, og at de da ikke vil klare en konfrontation med kildematerialet i dets krævende helhed. Kort sagt, de fleste forklaringer kan afvises.

Allerførst kan vi konstatere, at en opdeling i kirker med og uden apside ikke i sig selv udgør nogen forklaring. Spørgsmålet følger da, hvorfor der findes to typer, og hvorfor snart den ene og snart den anden vælges. Dertil er det en forenkling at fremstille den runde og den rette korafslutning som typologiske modsætninger, da der eksisterer en mellemform med indre apsideniche og ydre ret korvæg.

Relativt få romanske kirker er ordentligt daterede, men vi har tilstrækkeligt mange til at kunne fastslå, at apsider og ret kor optræder samtidigt gennem hele den romanske periode. Det fremgår ikke blot af de to nærliggende skånske kirker, Gumlösa og Norra Åsum, der ifølge samtidige tekster er fra 1100-årenes slutning, men også af adskillige dendrokronologiske dateringer. Se blot denne lange serie fra Västergötland, hvor apside og ret kor veksler indbyrdes: Kungslena 1118-22 (ret), Götene 1125 (ret), Marum 1130-40 (ret†), Södra Ving 1133-34 (usikker), Fåglum 1133-37 (usikker), Skälvum 1134-35

(apsis), Forshem 1135-37 (usikker), Suntak 1135-38 (apsis), Skalunda 1145-48 (ret†), Eriksberg 1152-53 (apsis), Kinne-Vedum 1186-88 (apsis), Söne 1197-99 (ret), Mjäldrunge efter 1201 (apsis), Fullösa 1203-05 (ret†), Kärråkra 1203-08 (apsis†), Siene 1204-07 (ret†) og Strö 1229-36 (ret).[56] Skulle det iøvrigt have været muligt at påvise en kronologisk tendens, bliver spørgsmålet blot, hvorfor én periode vælger at opføre apsider, men ikke en anden.

Spørgsmålet om enten tysk eller engelsk indflydelse bærer præg af af være formuleret i Norge omkring århundredeskiftet. Tysk kontra engelsk var længe et omstridt punkt på den politiske dagsorden, der smittede af på andre områder. Men apside eller ret kor kan ikke have noget at gøre med henholdsvis tyske eller engelske stilimpulser, for apsiden kendes i England og ret korafslutning i Tyskland. I en oversigt over de anglosaksiske kirker i England genkendes billedet af kirker med og uden apside.[57] Også den normanniske arkitektur kendte apsiden. I eksempelvis Wharram Percy kan vi følge udviklingen fra den lille kirke med ret afslutning, der afløses midt i 1100-årene af en større apsidekirke, til udvidelsen ind i 1200-årene, som atter lader apsiden forsvinde.[58] Hovedlinjerne i kirkebyggeriet, og dermed spørgsmålene, synes at være omtrent de samme ude som hjemme.

Håndværkernes byggetraditioner synes heller ikke at have bestemt valget af korafslutning, da ensartede formdetaljer optræder på tværs af plantyper. Videre, indenfor grupper af kirker opført af såvel marksten, som granitkvadre, tegl og importeret rhinsk tuf (sic), forekommer både apside og ret kor.

Vi kan iagttage, at cistercienserne som regel byggede med ret afslutning, og at klosterkirkerne dermed kan have dannet forbillede for andre byggerier. Men apsiden er ikke så vigtig, at den får opmærksomhed i samtidens ordensstatutter. Cistercienservernes asketiske bestemmelser forbyder udtrykkeligt stentårne, store klokker og andet overflødigt, men nævner tilsyneladende ikke apsider.[59] Eksisterende apsidekirker, der forvandles til klosterkirker, ombygges da heller ikke altid. Iøvrigt forekommer kirker med ret kor langt inden cistercienservernes etablering i Norden (1140'erne), og apsidekirker længe efter, så ordenens arkitekturidealer kan ikke være hele forklaringen.

En tradition med at bygge i træ skulle være anledningen til de rette korafslutninger i Norden. Men trækirker er også påvist nede på Kontinentet, hvor apsiden blev regel. Og de nordiske trækirker følger nøjagtig samme tendens som stenkirkerne, da de forekommer såvel med som uden apside.

Der er ikke det mindste spor af noget system med én hovedkirke med ret afslutning i hvert herred af Skåne. Dels ved vi ikke, om der overhovedet har været hovedkirker i Skåne, dels varierer antallet af romanske kirker med ret korafslutning pr. herred markant.[60] Og i Norge hvor en hierarkisk kirkeorganisation kan påvises ved hjælp af landskabslovene, fandtes fylke- eller hovedkirker både med og uden apside. I Viken eller Borgartingslovens område havde således 3 fylkekirker apside (Aker, Hedrum tilføjet og Tune), mens én havde ret korafslutning (Sem) og to er usikre (Kungahälle og Svarteborg).[61]

At tillægge apsiden symbolsk betydning er rimeligt med tanke på kirkearkitekturens oprindelse og religiøse brug. Men forsøg på tolkninger, der tager udgangspunkt i visse tal knyttet til apsidens lodrette opdeling eller vandrette zoner, er problematisk, da antallet skifter fra kirke til kirke. Snart er blændingernes antal tre, snart fem, syv eller ni, snart er der

ét vindue, snart tre, og zonerne varierer mellem én og fire. De avancerede tolkninger passer således kun til et fåtal monumentale kirker. Spørgsmålet er også, i hvilken udstrækning de teologiske betragtninger er efterrekonstruktioner. Videre forbliver det uklart, hvorfor så mange kirker kan undvære apsidens betydning som Visdommens Hus eller Golgata.

Skulle forekomsten af apside skyldes særlige akustiske behov for den gregorianske sang, er det påfaldende og urealistisk, at korsangen og liturgien skulle variere mere eller mindre tilfældigt fra kirke til kirke i samme stift. Vi kan ikke forvente en enkel korrelation mellem arkitekturen og liturgien. Og vi kender intet til sangens og liturgiens topografi, så hypotesen forbliver hypotetisk.

Ligger gådens løsning da i en social læsning af apsidens hovedmotiv? Altså, kan majestasbilledet være et religiøst billede, som de mægtige jordmagnater i kirkens vestende ønskede at betragte? Flere argumenter taler for denne opfattelse. Det er således den første gang, at arkitekturen, billederne og bebyggelsen forenes i én tolkning. Kirker med apside har ofte også tårne, der hyppigt, men ikke uomtvistet, opfattes som aristokratiske symboler. Og apsiderne med majestasbilleder er hyppige i landskaber som Sjælland og Skåne, hvor storgårde eller hovedgårde synes at have domineret bebyggelsen. Men der er også alvorlige modargumenter.

For det første kendes majestasbilleder slet ikke fra alle apsider. Det kan selvfølgelig skyldes, at billederne ikke er bevarede til vor tid eller endnu ikke afdækkede. Men i enkelte kirker som Norra Åsum i Skåne, en kirke med herskabsgalleri og opført på initiativ af ærkebiskop Absalon og Esbjørn Mule, har der aldrig været romanske kalkmalerier.[62]

For det andet har majestasbilledet ikke altid været synligt for aristokraterne i tårngalleriet. Dels sad flere af gallerierne for højt, dels var indsynet til koret tidligere hæmmet af korbuekrucifikser og korskranker samt, mere sjældent, lektorier og lægmandsaltre.[63]

For det tredje optrådte majestasbilledet ikke blot i apsiden. Kirker med ret korafslutning har haft majestasbilleder over triumfbuen i skibet. Majestas Domini fandtes også hyppigt på antemensaler, relikvieskrin, metalkors, bogbind, glasmalerier, døbefonte, gravstene, lektorier, tympanonfelter, gravsten og endog et ydre apsiderelief (Viuf i Jylland).[64] Apsiden var altså ikke nødvendig for at kunne betragte et majestasbillede.

Forekomsten af Majestas Domini overalt i kirkens indre og ydre uanset planformen kan betyde, at det var et rent religiøst billede. Der er således intet i billedet selv, eller i dets tekst, »Ego sum Via, Veritas et Vita«, Jeg er Vejen, Sandheden og Livet, som taler for andet end et religiøst budskab om frelse og Kristi sejr. Eller også var apsiden blot ét af flere medier for en hierarkisk tanke, der var almén udbredt i et kirkebyggeri domineret af store og små aristokrater. Det var således ikke et spørgsmål om sjællandske godsejere kontra kollektive jyske storbønder, men om niveauer indenfor aristokratiet.

For det fjerde kan vi konstatere, at hvor den sociale struktur kan kortlægges, er den ikke forbunden med nogen ensartet arkitektur. Kongelige kirker varierede således i både størrelse og planform. Ved de danske »kongelev«, altså krongodset som omtales i Kong Valdemars Jordebog ca. 1230, ser vi såvel apsidekirker som kirker med ret korvæg. I Skåne har således 10 af kongelevene haft kirker med apside og tre med ret afslutning.[65]

Tilbage er så den økonomiske forklaring, som jeg

mener bør diskuteres yderligere. Skulle simpel sparsomhed ved byggeriet kunne være anledning til de apsideløse kirker?

7. Rig eller fattig

Økonomien er i de seneste årtier blevet fremhævet som et vigtigt perspektiv for at forstå middelalderens kirker. Kirkebyggeriets omfang i tid og rum er blevet knyttet til de lokale forudsætninger, som de kan belyses ud fra oplysninger om bonitet, beskatning eller produktion. Således er kirkers skiftende antal, størrelse, materialer, ombygninger og hvælv blevet forklaret på baggrund af de tilgængelige ressourcer. Men det økonomiske perspektiv behøver ikke blot henvise til materielle realiteter. Det kan også henvise til middelalderens egne opfattelser af rigdom og overflod.

At forsøge på at forklare forekomsten af apsider ved sognekirker på baggrund af økonomiske forhold er altså en rimelig antagelse. Men forklaringen har foreløbigt blot været en arbejdshypotese eller et alment skøn, der bygger på kendskab til kulturlandskabet. Hypotesen er tilsyneladende aldrig blevet testet mere konkret. Der er jo også talrige kildekritiske forbehold forbundet med en sådan undersøgelse. Vi må således fordre, at den romanske kirketopografi er velkendt, og at vi besidder oplysninger om økonomiske forhold på lokalt niveau, som kan være relevant for kirkebyggeriet i den ældre middelalder.

Betingelserne er opfyldt i Jylland, hvor sognekirkerne som regel endnu er romanske af karakter, hvor apsiderne enten er bevarede eller afsløres af genanvendte krumme granitkvadre, og hvor flere skriftlige kilder er til rådighed.

Kildesamlingen »Ribe Oldemoder« eller »Avia Ripensis« indeholder en kirkeliste fra ca. 1325, der opregner en afgift af hvert sogn i hele Ribe Stift, måske knyttet til bispen eller provstens gæsteri. Afgiftens størrelse fulgte antageligt tienden og kornarealet.[66] Fra Slesvig Stift er bevaret flere lister, ligeledes af hvert sogn over cathedraticumafgifter til biskoppen, hvor den ældste liste, »Liber Censualis Episcopi Slesvicensis 1436«, anvendes her.[67] Endelig repræsenterer Christian V.'s Matrikel fra 1682 den første systematiske, detaljerede og pålidelige vurdering af Danmarks landbrug med dets gårde, huse, ydeevnen målt i tønder hartkorn, dvs. tønder rug eller byg, og opdyrkningen i tønder land. Matriklen omfatter hele datidens kongerige, altså Nørrejylland, Fyn, Sjælland, Lolland og Falster.[68]

I undersøgelsen vil der blive set bort fra romanske kirker, hvor korets planform er ukendt, og fra de relativt fåtallige gotiske kirker. Ved matriklen ses også bort fra købstadskirkerne, da økonomien i byerne kun i mindre omfang har været afhængig af landbruget. Og i beregningerne tages der hensyn til, at talrige sognekirker er blevet lagt øde allerede i middelalderen. Hvor et sogn således rummer én eller flere nedlagte sognekirker, er de økonomiske oplysninger blevet divideret med det totale antal af kirker.

Sammenfører vi nu de velbelyste romanske kirker i Jylland med de skriftlige oplysninger fra henholdsvis ca. 1325, 1436 og 1682, danner sig et meget tydeligt billede: Jo større afgift, desto større andel har eller har haft apside (fig. 6a-c).

Matriklens tydelige tendens kan påvises i de nørrejyske stifter, Børglum, Viborg, Århus og Ribe, endvidere i Odense Stift, altså på Fyn, på Lolland og Falster. Derimod er det vanskeligere at vise en sammenhæng i Roskilde Stift, altså på Sjælland. Anledningen kan være, at korets afslutning netop her er ukendt ved op imod 40% af de romanske sognekirker. Under de gotiske korudvidelser bør da gemme

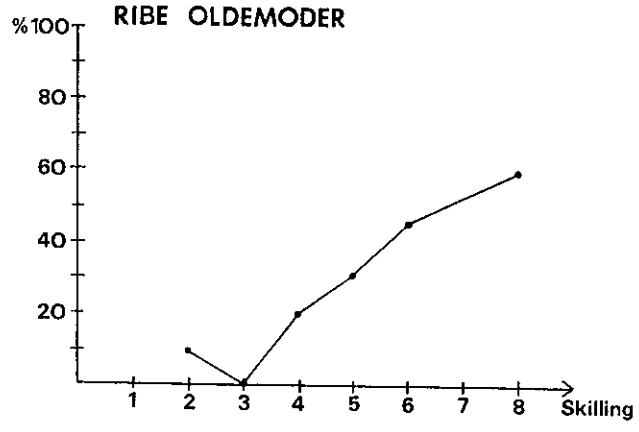

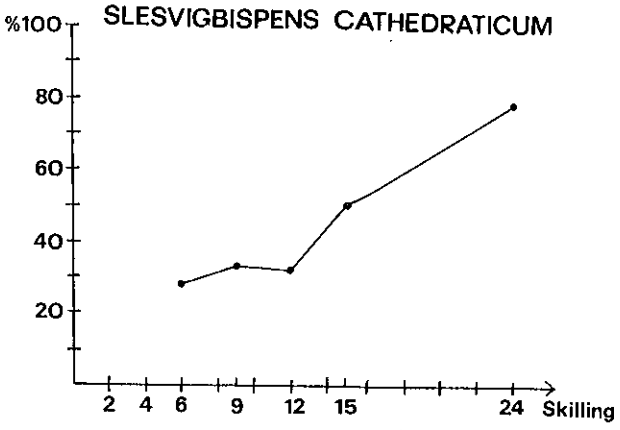

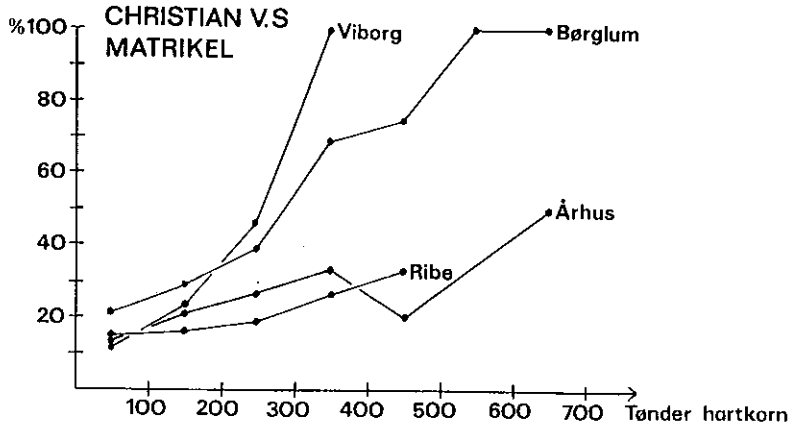

Fig. 6. Andelen af apsidekirker af de romanske sognekirker, hvor korets planløsning er kendt, i forhold til de økonomiske oplysninger i A. Ribe Oldemoder ca. 1325, B. Slesvigbispens cathedraticumliste 1436 og C. Christian V.'s matrikel 1682. Undersøgelsen omfatter henholdsvis 244 kirker i Ribe Stift, 113 kirker i Slesvig Stift og 841 kirker i de jyske stifter Børglum, Viborg, Ribe og Århus.

sig flere apsider end rette kor, hvilket forvrider billedet.

Det bør ikke fornægtes, at andre skriftlige kilder, især udenfor Jylland, som Falsterlisten i Kong Valdemars Jordebog, Sognelisterne i Roskildebispens Jordebog, Landehjælpen 1524-26 og Lund stifts landebog ca.1570, blot viser svage eller ingen tendenser. Og sammenhængen er kun statistisk, ikke absolut. Kirker med lave afgifter kunne have apside, og kirker med høje afgifter kunne have ret afslutning. Der er adskillige rigt udformede kirker, hvor ressourcerne burde have tilladt en apside, men som alligevel mangler apside. Nu kan vi heller ikke forvente en perfekt korrelation med tanke på, at de skriftlige kil-

ders oplysninger kun indirekte og delvist kan være et udtryk for de økonomiske ressourcer, som var tilgængelige. Kirkebyggerne kan have haft ressourcer, der strakte sig udenfor det senere belagte sogn. Og sognets landbrug har utvivlsomt undergået forandringer mellem 11-1200-årene og tidspunktet for Ribe Oldemoder, Slesvigbispens liste og Matriklen.

Korrelationerne burde dog være tilstrækkelige til at overbevise om, at apsiden som hovedregel optrådte, hvor de økonomiske ressourcer tillod det. Det økonomiske perspektiv kan ikke blot forklare den ujævne regionale tendens med få apsider i Vestdanmark og mange i Østdanmark, men også forekomsten af apside ved næsten alle domkirker og mange klosterkirker. Domkirkerne og klosterkirkerne havde nemlig et økonomisk grundlag langt ud over den almindelige kirke. Apsiden repræsenterer således den »rige« kirke og den rette afslutning den »fattige« kirke.

Når apsiden mangler ved større kirker, kan det være udtryk for et bevidst fravalg af et element, som allerede i samtiden er blevet forbundet med rigdom. Både cistercienserordenen og tiggerordnerne valgte at sløjfe apsiden i arkitekturen, uden dog at apsiden udtrykkeligt nævnes i samtidens tekster.

Cistercienserne åndelige leder Bernhard af Clairvaux kritiserede arkitektoniske udtryk for magt og rigdom i et forsvarsskrift 1123-25: »Jeg undlader at tale om Bedehusenes umaadelige *Højde*, deres overdrevne *Længde*, deres overflødige *Bredde*, deres overdaadigt udsmykkede Flader, deres opsigtvækkende Billeder, som alt drager de Bedendes Opmærksomhed til sig og hindrer Fromheden«.[69] Og franciskanernes konstitution fra 1260 forbød tårne, hvælv (bortset fra over højalteret), overdrevne dimensioner og andet som brød mod fattigdomsidealet.[70]

Vi må konstatere, at det økonomiske både materielt og mentalt kan forklare hovedtendensen i den regionale optræden af apsider ved sognekirkerne. Apsiderne fandtes, hvor jorden var gavmild eller handelen intensiv f. eks. i Østdanmark, på øerne i Østersøen og i købstæderne. Og apsiderne optrådte ved velhavende domkirker og klosterkirker. Omvendt kan manglende ressourcer forklare apsidens fravær ved mindre træ- og stenkirker, på Vestlandet i Norge og i Nordatlanten. Endelig kan en bevidst afstandtagen fra det kostbare byggeri forklare apsidens fravær ved klosterkirker tilhørende cisterciensere, franciskanere og dominikanere.

Men økonomien kan ikke forklare, *hvorfor* en kirke overhovedet fik apside, eller hvorfor behovet mindskede og ophørte. Kirkerne blev næppe fattigere i løbet af 1200-årene. Og mens apsiderne efterhånden forsvandt, levede andre udtryk for et pragtfuldt byggeri som tårne og hvælv videre. Krav til en mere asketisk arkitektur inspireret fra klostrene kan således ikke være hele forklaringen på arkitekturens forandring. Det økonomiske perspektiv er nødvendigt, men ikke tilstrækkeligt. Kvantiteten må tillægges kvalitet.

Den økonomiske forklaring kan let kombineres med en tolkning af apsiden som et symbol. Middelalderens syn på kopiering betød, at gentagelsen af enkelte centrale elementer, f. eks. grundplanen eller et vist antal søjler, var tilstrækkeligt til at kalde bygningen en sand kopi.[71] Kopieringen var metonymisk, dvs. en del kunne betegne helheden.

Som begrebet antyder, kan da den romanske arkitektur kendetegnes ved en stræben efter at kopiere den romerske efter bedste evne. I den romanske kirke genfinder vi mere eller mindre af basilikaens krop, snart en apside, et tårn, et galleri, en søjle, tri-

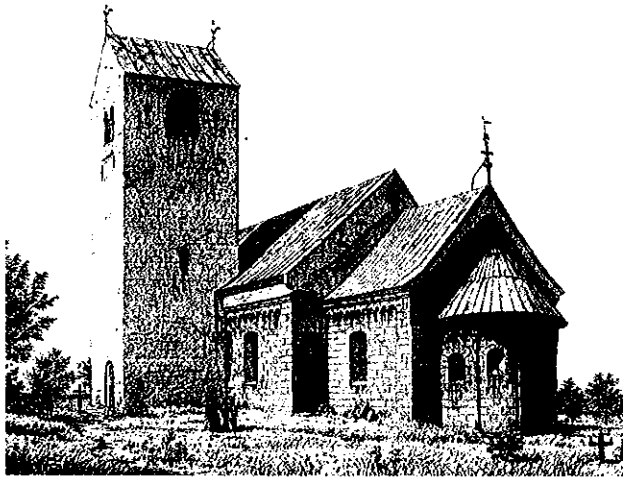

Fig. 7. Vä Kirke i Skåne. Tegning: Jacob Kornerup 1857 i Historiska Museet i Lund.

umfbue eller sidealterniche, alt eller næsten ingenting. Endog den apsideløse kirke kan være en kopi af basilikaen, hvor blot økonomien (og kundskaberne) har reduceret ambitionerne. Apsiden bygges altså overalt, hvor det er muligt og ønskeligt. Men hvad var apsidens symbolværdi?

8. Regnum et Sacerdotium

Hvor kan vi finde en ledetråd til løsningen af apsidens gåde? En mulighed er de sekundære apsider. Hvor kirken fra begyndelsen havde ret korvæg, men senere fik tilføjet en apside, kan der være anledning til at undersøge, om andet var hændt med kirken og dens omgivelser. Ved de fleste kirker savner vi imidlertid historisk kundskab om den romanske periode. Én af få undtagelser er Vä i Skåne.

Vä Kirke (fig. 7) havde oprindeligt ret korafslutning og tvillingetårne med et herskabsgalleri, men fik tilføjet en apside. Forholdet er velbelyst, da fundamenter til den oprindelige østgavl er påvist lige som flytningen af alterbordet fra koret ind i den nye apside. Tribunbuen er tydeligvis sekundær, lige som apsidens murværk afviger i skiftegang fra korets. Formodentlig samtidig med at apsiden tilføjes, spærres triumfbuen med en korskranke, og vestendens galleri ombygges til kapel. Videre udsmykkes apsis med en prægtig Majestas Domini (fig. 8), tribunbuen med et kongeligt stifterpar og korets tøndehvælv med et Te Deum. Dateringen af forandringen er omstridt, men placeres med henvisning til en pergamentlap med årstallet 1121(?) og kalkmaleriernes stil enten til 1121-30 eller til 1160'erne.[72]

Ved hjælp af nogle diplomer kan vi fastslå, at kirken oprindeligt tilhørte kongeslægten, men blev overdraget til biskop Simon af Odense, tidligere domprovst i Lund, der videregav kirken til præmonstratenserordenen kort før 1164. Ombygningen af kirken skulle altså kunne knyttes til overgangen fra kongemagten til bispen og klosteret.[73]

De kongelige kirkeejere forvandles til kirkepatroner, hvilket arkitektonisk udtrykkes i ændringen af galleriet til et kapel. Hvor de kongelige tidligere »ejede« hele kirken, får de nu i stedet et eget kapel i kirken, og deres gerning erindres i stifterbillederne. Før kunne de indsætte præsten, nu kunne de foreslå en person for biskoppen. Den verdslige indflydelse nedtones, samtidig som den gejstlige del, koret og apsiden, afgrænses mod skibet og udbygges. Østpartiet udsmykkes med billeder, der først og fremmest har været synlige for præsteskabet inde i koret. Ja, apsidens Majestas Domini har aldrig været synlig fra de højtsiddende åbninger til tårngalleriet. Har apsiden med majestasmotiver haft en symbolsk betyd-

ning, så har modtagerne af budskabet været de gejstlige. Men hvad var da budskabet?

Majestas Domini eller »Herren i Majestæt« viser Kristus som verdenshersker eller dommer siddende på en trone, regnbue eller globe. Højre hånd er løftet til velsignelse og venstre holder livets bog. Kristus er omgivet af en mandorla, dvs. en mandelformet lysglorie, og herom svæver evangeliedyrene. Dertil findes ofte Jomfru Maria og Johannes samt en række med de tolv apostle under himmelrummet.

Fremstillingen af Majestas Domini kan følges tilbage til Oldkirken og optræder i både Østkirken og Vestkirken. Det er næsten enerådende som apsidemotiv i Norden i den romanske periode. Det kendes fra talrige apsider især i Danmark, men også fra Sverige og Norge. De ældste billeder er dateret til ca. 1100 og de yngste til 1300-årene, med enkelte yngre undtagelser.[74]

Med udgangspunkt i erfaringerne fra Vä er min hypotese og tolkning, at apsiden med dets Majestas Domini var et symbol på *bispens overhøjhed.* I en tid med strid mellem verdslighed og gejstlighed, mellem konge og kirke, »Regnum et Sacerdotium«, var apsidens budskab, at den øverste magt tilhørte Gud og hans repræsentant på Jorden, altså biskoppen.

Den romanske kirkes arkitektur afspejler i sin struktur samtidens selvopfattelse i den af gejstlige formulerede standslære: I koret »oratores«, præsterne som gik i forbøn for menneskeheden, i skibet »laboratores«, bønderne som arbejdede, og i tårnet »bellatores«, ridderne der kæmpede. Hævet over bønderne sad de aristokratiske kirkeejere – og hævet over præsten sad Kristus som symbol for biskoppen.

Vi kan nu bemærke den påfaldende og bevidste lighed mellem majestasbillederne og de romanske bispesegl. På et af de ældste bispesegl i Norden, der

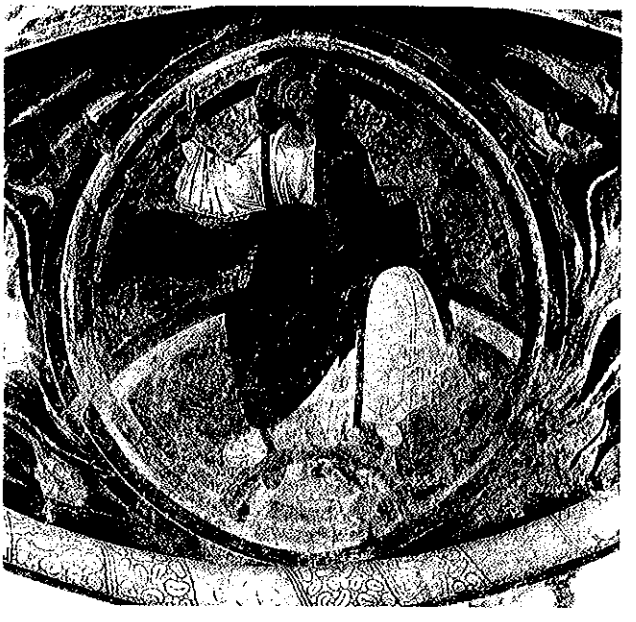

Fig. 8. Majestas Domini i apsidehvælvet i Vä Kirke i Skåne. Foto: Stig Axelsson 1961-65, Historiska Museet i Lund.

Fig. 9. Seglstempel tilhørende biskop Radulf af Ribe (1166-71). Bispen sidder på en stol med krumstaven i højre hånd, hvis tre fingre er udstrakte til velsignelse, og med evangeliebogen i venstre hånd. Regnbuen antydes nederst under stolen. Tegning: Th. Bergh i Petersen 1886.

tilhørte Radulf af Ribe (1166-71), sidder bispen på en stol med krumstaven i højre hånd, hvis tre fingre er udstrakte til velsignelse, og med den hellige bog i venstre hånd. Regnbuen antydes nederst under stolen (fig. 9). På senere segl er den højre hånd hævet til velsignelse, mens staven holdes i venstre hånd. Og bispeseglets form er spidsovalt ligesom majestasbilledets mandorla. Bispen fremstiller sig selv næsten som Kristus.[75]

Tolkningen passer med apsidens tidligere funktion som plads for bispens tronstol, »cathedra«, der var et konkret udtryk for bispens værdighed. Apsiden tilhørte en tid, hvor kirken og præsten blev frigjort fra kirkeejerne, og hvor præstegården udskiltes fra storgården. Kirkepatronen kunne foreslå en kandidat som præst, men valget hvilede på biskoppen. Kirken og præsten kom under bispens jurisdiktion og værn, og som udtryk herfor betalte præsten og præstegården en årlig afgift, »cathedraticum«, til bispestolen. Afgiften blev erlagt på stiftssynodet, hvor sognegejstligheden havde mødepligt, ligesom landklostrene deltog, men ikke cistercienserne og tiggerordnerne.[76]

Tolkningen af apsiden som et symbol for bispens overhøjhed åbner for en ny forståelse af kirkernes arkitektoniske variationer. Tolkningen kan forklare, hvorfor næsten alle domkirker fik apside, lige som klostre tilhørende benediktinere og præmonstratensere, der var underlagt den lokale biskop, men mangler ved klostre tilhørende cistercienserne, som netop var fritaget for bispens tilsyn.

Tolkningen kan måske også forklare, at alle rundkirker fik apside, da adskillige af rundkirkerne var stiftet af bisper. Vi bemærker, at på Bornholm, der i middelalderen var underlagt ærkesædet i Lund, fik alle kirker apside. Vi kan overveje, om de færre apsider i Jylland har noget at gøre med, at den omstridte bispetiende her aldrig blev helt gennemført, men var erstattet af en mindre ydelse, der blev kaldt biskopsgave. Og vi kan fundere over, om fraværet af apsider i Norges oversøiske besiddelser, på Island og Grønland, har noget at gøre med, at kirkerne her forblev private, dvs. ikke blev løsrevet fra storgården, og at præsten fortsat var i kirkeejerens magt og værn.

9. Gådens løsning?

Fascinationen af apsidernes gåde begyndte ikke i Lund, men i Århus for længe siden. Anledningen var en hastig bemærkning om, at apsider ikke var værd at beskæftige sig med, for deres forekomst viser ingen tendenser hverken i kronologi eller stilimpulser. Vi kan tegne prikkort, men umuligt trække konklusioner heraf! Hvem kan modstå en sådan udfordring?

Nu er problemfeltet blevet aktualiseret, kildematerialet blevet fremlagt, forskningens forklaringer blevet præsenteret og udsat for kritisk granskning. Selv har jeg hævdet rimeligheden af det økonomiske perspektiv sammen med en ny hypotese om apsiden som symbol på bispens overhøjhed. Så er det op til nogen anden at forsøge på at falsificere disse foreløbige løsninger. Undertiden vil jeg passere apsiden ved Lunds domkirke i troen, at jeg forstår.

10. Katalog: Nordens middelalderlige apsidekirker

Indledning

I det følgende præsenteres de vigtigste kilder til kataloget over middelalderlige apsidekirker i Norden. Herefter følger kataloget, hvor hovedopdelingen er

efter de middelalderlige riger. Dernæst følger gennemgangen kirkeværkernes administrative inddeling, altså de gamle amter og kredse i Danmark, fylkerne i Norge og de gamle landskaber i Sverige.

Navnene på kirker, hvor apsiden (eller apsiderne) er bevaret, er vist *kursivt*, de øvrige normalt. I en parentes følger særlige oplysninger, hvis kirken havde status som domkirke eller klosterkirke, havde basilikal eller rund form, var af træ, hvis apsiden kun var synlig indvendigt eller den var tilføjet senere. Det angives også, hvis apsiden er bevaret som ruin eller fornyet.

Danmark

Alle kirker i det nuværende Danmark beskrives kortfattet i Traps »Danmark«[77] og i »De danske kirker«.[78] Værket »Danmarks Kirker« dækker nu omtrent halvdelen af landet, nemlig Bornholm (1954), Frederiksborg (1964-75), Haderslev (1954-55), Holbæk (1979-96), København (1944-51), København By (1945-88), Maribo (1948-51), Præstø (1933-35), Sorø (1936-38), Sønderborg (1961), Thisted (1940-42), Tønder (1957) og Åbenrå (1959), det meste af Ribe (1979-hidtil 1996) og Århus inklusive Skanderborg (1968-hidtil 1996), mens Odense er påbegyndt (1990-hidtil 1996). Litteraturen må suppleres med oplysninger i Nationalmuseets antikvarisk-topografiske arkiv i København (gennemgået 1988).[79] Nyere arkæologiske iagttagelser er også tilgængelige i »Arkæologiske udgravninger i Danmark« (1984-hidtil 1995).

Blekinge, Halland og Skåne

Blekinges kirker er alle publiceret i »Sveriges Kyrkor« (1926-65). Nyere iagttagelser er tilgængelige i arkivet på Blekinge Läns Museum i Karlskrona (gennemset 1988). Blot tre af Hallands ældre kirker er publiceret i »Sveriges kyrkor« (1979-80). En oversigt over Hallands middelalderkirker må derfor sammenføjes fra et fåtal oversigter,[80] fra artikler af vekslende kvalitet om enkelte kirker, samt arkivmateriale ved Landsantikvarien i Halmstad (gennemgået 1990) og Antikvarisk-topografiska arkivet i Stockholm.

Kun 10 af Skånes middelalderkirker optræder i »Sveriges Kyrkor« (1932-72). En oversigt over Skånes kirker må derfor bygge på ældre oversigter som »Skånes konsthistoria for medeltiden«, »Lunds stift i ord och bild« og »Lunds stift matrikel«.[81] Flere herreder er undersøgt i regionale studier.[82] Afgørende for Skåne er dog det righoldige arkivmateriale i især Historiska Museet i Lund (gennemgået 1988-89), ved Folklivsarkivet i Lund (gennemgået 1989), Kulturen i Lund (gennemgået 1989) samt Landsantikvarien (eller Skånes hembygdsförbund) i Lund og Kristianstad (gennemgået 1990).[83]

Sydslesvig

Kirkerne i det nuværende Tyskland, som i middelalderen tilhørte Danmark, er grundigt publiceret i »Die Bau- und Kunstdenkmäler der Provinz/des Landes Schleswig-Holstein«,[84] »Die Kunstdenkmäler der Provinz Schleswig-Holstein«, opdelt på Eckernförde (1950), Eiderstedt (1939), Flensburg (1952-55), Husum (1939), Schleswig (1957-85) og Südtondern (1939), samt »Die Kunstdenkmale des Kreises Rügen« for Rügen (1963). Monumenterne præsenteres kortfattet i »Die Kunstdenkmäler des Landes Schleswig-Holstein« (1969). Endelig findes enkelte nyere undersøgelser publiceret i artikler.[85]

Norge
Alle Norges middelalderkirker opremses med navn, byggemateriale og bevaring i en artikel i »Theologisk Tidsskrift«.[86] Kirketopografien findes også som et oversigtskort i serien »Nationalatlas for Norge«, og alle de eksisterende kirker præsenteres kortfattet med tekst og fotografi i »Våre kirker. Norsk kirkeleksikon«.[87] »Norges Kirker« har hidtil beskrevet Akershus, Bergen by, Buskerud og Østfold, mens Hordaland er påbegyndt.[88] Hertil kommer regionale oversigter for Hordaland, Telemark og Vestfold.[89] For købstæderne findes desuden gennemgange af kirkerne i Oslo, Trondheim og Tønsberg.[90] Trækirkerne beskrives i »De norske stavkirker« og klosterkirkerne i en oversigtsartikel.[91] Kunsthistoriske oversigter[92] er blevet anvendt samt spredte artikler. Endelig er alle middelalderlige stenkirker i Norge blevet præsenteret i »Med kleber og kalk«.[93]

Bohuslän, Härjedalen og Jämtland
Nogle af Bohusläns kirker er beskrevet i »Sveriges Kyrkor« (1944-74). Iøvrigt er det nødvendigt at udnytte materiale i Bohusläns Museum og mere populære oversigter.[94] På samme måde er nogle af Härjedalens kirker beskrevet i »Sveriges Kyrkor« (1961-66), mens Jämtlands kirker præsenteres i en egen oversigt.[95]

Sverige
Alle nuværende kirker beskrives kortfattet i »Våra kyrkor« (1990). »Sveriges Kyrkor« dækker ca. 600 kirker, heraf hele Medelpad (1929-39) og Gästrikland (1932-36), det meste af Gotland (1914-hidtil 1996), Uppland inklusive Stockholm (1912-88) og Öland (1966-88) samt dele af Dalarna (1916-89), Dalsland (1931), Närke (1939-72), Småland (1940-89), Södermanland (1964-92), Värmland (1924), Västergötland (1913-85) og Östergötland (1921-91). »Sveriges Kyrkor« har også behandlet middelalderens trækirker (1983-85). Videre findes regionale oversigter som sammenlagt dækker det meste af Sverige: Gotland, Hälsingland, Norrland, Närke, Småland, Södermanland, Uppland, Västergötland, Öland, Östergötland og Ångermanland.[96] For at få et fuldstændigt overblik, er det imidlertidig nødvendig også at inddrage artikler og oversigter i de såkaldte stiftsbøger, især for Karlstad og Västerås stifter,[97] samt utallige artikler og småtryk om enkelte kirker.

DANMARK (812, hvoraf bevaret 422)
Apsider kendes fra alle amter, len og kredse i middelalderens Danmark med undtagelse af Fehmern.

Bornholm (15 hvoraf bevaret 12)
Bodilskirke, Ibskirke, Klemenskirke, *Knudskirke, Nykirke* (rundkirke), *Nylarskirke* (rundkirke), *Olskirke* (rundkirke), *Pederskirke, Povlskirke,* Rø, *Rutskirke,* Vestermarie, *Åkirke, Østerlarskirke* (rundkirke), *Østermarie* (ruin)

Frederiksborg (23, hvoraf bevaret 11)
Eskilsø (augustiner, ruin), Esrum (benediktiner, senere cistercienser, tilføjet), *Farum, Ganløse* (indre apsideniche), Jørlunde, Lillerød, *Mårum, Nødebo* (fornyet), *Sigerslevvester, Selsø* (rundkirke), *Skibby, Skuldelev,* Slangerup St. Mikael, Vor Frue og St. Nicolai (bendiktiner, basilika), Stenløse, Strø (ombygget), *Tjæreby* (fornyet), *Ude Sundby* (også kaldet Frederikssund, fornyet), Uggeløse, *Uvelse,* Vejby, Veksø, Æbelholt (augustiner, St. Vilhelms kapel, ruin)

Haderslev (15, hvoraf bevaret 7)
Agerskov, *Aller*, Bevtoft, Branderup, Fjelstrup, Frørup, Gram, Haderslev Vor Frue (nu domkirke), *Lintrup* (fornyet), *Nustrup*, *Oksenvad*, Skodborg, *Sønder Starup* (basilika planlagt), *Sønder Hygum*, *Toftlund*

Hjørring (22, hvoraf bevaret 11)
Aggersborg, *Brovst*, *Brønderslev*, Børglum (domkirke, præmonstratenser, basilika, haft indre apsidenicher i tværskibet), *Haverslev*, Hjørring St. Catharina, St. Olai, Hundslund, *Hune*, *Ingstrup*, Jelstrup, *Jetsmark*, Saltum, *Skræm*, Skæve, Tolstrup, *Tornby*, *Tårs*, Vrejlev (præmonstratenser, basilika), Ø Kloster (benediktiner), *Ørum*, *Øster Brønderslev*

Holbæk (21, hvoraf bevaret 14)
Bakkendrup, *Butterup*, *Finderup*, *Grandløse*, *Hagested*, Hørve (rundkirke), *Kalundborg Vor Frue* (flersidige, herover tårne), Kalundborg (franciskaner), *Nørre Jernløse*, *Røsnæs* (flersidig), *Skellebjerg*, Soderup, *Sæby*, *Sønder Jernløse*, *Tveje Merløse*, *Ubby* (flersidig, tilføjet, fornyet), Udby, Ugerløse, Undløse, *Vallekilde* (flersidig), Viskinge

København (27, hvoraf bevaret 12)
Ballerup, Gadstrup, Glostrup, *Greve*, Gundsømagle, *Havdrup* (indre apsideniche), *Herslev* (indre apsideniche), *Herstedvester* (indre apsideniche), *Jyllinge*, *Karlstrup* (indre apsideniche), *Kirke Hyllinge*, Kirke Såby, Kirkerup, København Vor Frue (nu domkirke), *Måløv* (indre apsideniche), Roskilde Alle Helgen (rundkirke, »halvrundt kor«), Bispegårdens kapel (indre apsideniche, ydre flersidig), St. Budolfi, St. Hans, St. Laurentius. *Roskilde St. Lucius* (tidligere Trefoldighed, domkirke, basilika), Vor Frue (benediktiner, senere cistercienser, basilika), *Rye*, Syv, Tårnby, *Værløse*, *Ørsted* (indre apsideniche)

Maribo (22, hvoraf bevaret 17)
Arninge, *Branderslev*, *Brarup*, *Eskilstrup* (flersidig), Halsted (benediktiner), *Hillested*, *Horbelev*, *Horslunde*, Krogsbølle, *Nørre Kirkeby*, *Ryde*, *Sakskøbing* (flersidig), Sandby, *Søllested*, Sønder Alslev, *Sønder Kirkeby*, *Tillitse*, *Tingsted*, Toreby, *Utterslev*, *Væggerløse* (fornyet), *Østofte*

Odense (31, hvoraf bevaret 6)
Allerup, Asperup, Barløse, Brenderup, Brylle, Davinde, Dreslette, Ejlby, *Fraugde*, Gamtofte, Gelsted, Guldbjerg, Husby, Hårby, Hårslev, Kavslunde, Kerte, Kølstrup, *Lumby*, *Melby*, Odense St. Knud (domkirke, benediktiner, basilika, krypt, to faser), Rørup, *Sanderum*, *Skovby*, *Stenløse*, Tanderup, Turup, Udby, Veflinge, Verninge, Østrup

Præstø (12, hvoraf bevaret 8)
Hammer, *Hårlev*, *Lidemark*, Næstved St. Peder, Skelby, Stege St. Hans, *Store Heddinge* (indre apsideniche), *Sædder*, *Tureby*, *Tyvelse*, *Udby*, Vordingborg St. Andreas

Randers (16, hvoraf bevaret 11)
Auning (tilføjet?), *Dråby* (1300-årene), *Estruplund*, Gammel Grenå (ruin), Hvilsager, *Knebel* (tilføjet), *Koed* (fornyet), Kristrup, Krogsbæk (tilføjet?), *Marie Magdalene* (1400-årene), *Mejlby*, *Nimtofte* (tilføjet?), *Nørager*, Rosmus, *Thorsager* (rundkirke), *Tved*

Ribe (29, hvoraf bevaret 15)
Anst, *Billum*, *Brøndum*, Brørup, Bække, Darum, *Farup*, Folding, *Føvling*, Hjarup, Hostrup, *Jerne*, *Jernved* (fornyet), Kalvslund, *Læborg*, *Ovtrup* (sengotisk

tilføjelse), *Ribe Vor Frue* (domkirke, basilika), St. Clemens, *Seem*, Seest, Sneum, *Torstrup*, Vamdrup, *Varde St. Jacob*, *Vilslev*, Verst, Vester Vedsted, *Ølgod*, Ål

Ringkøbing (6, hvoraf bevaret 5)
Bur, Hanning, *Rom*, *Sahl*, *Staby*, *Vejrum*

Sorø (30, hvoraf bevaret 16)
Alsted, *Bjernede* (rundkirke, fornyet), Bringstrup, *Bromme*, Eggerslevmagle, *Fjenneslev*, Fodby, Førslev, Gimlinge, Gyrstinge, Haslev, Herlufholm (tidligere Skovkloster, benediktiner, tværskibsapsider), *Høm*, *Kirke Flinterup*, Knud Lavards Kapel ved Haraldsted (ruin), Haraldsted, *Kværkeby*, *Lundforlund*, *Munke Bjergby*, Nordrupvester, *Ringsted St. Bendt* (tidligere Vor Frue, benediktiner, basilika, to faser, tværskibsapsider fornyede), Sigersted, *Skælskør St. Nicolai*, *Slagslille*, *Sludstrup*, *Tjæreby* (indre apsideniche), *Valsølille*, Vigersted, *Vester Broby*, Øde Førslev

Svendborg (20, hvoraf bevaret 7)
Flødstrup, Frørup, Gislev, Gudbjerg, *Hellerup*, *Herrested*, Hillerslev, *Landet*, *Lindelse*, Magleby, Nørre Broby, Refs Vindinge, Stenstrup, Svendborg St. Nicolai, *Sønder Broby*, Tranderup, Tullebølle, *Ullerslev*, Vester Åby, Ørbæk

Sønderborg (6, hvoraf bevaret 2)
Broager, Egen, Nordborg, Sottrup, *Tandslet*, Ullerup

Thisted (37, hvoraf bevaret 30)
Bested, *Bjergby*, *Blistrup*, Galtrup, *Gettrup*, *Gøttrup*, *Heltborg*, *Hillerslev*, Hurup, *Hvidbjerg* i Hassing, *Hvidbjerg* på Mors, *Hvidbjerg* i Refs, *Hørdum*, *Karby*, *Kettrup*, *Klim*, Lødderup, *Nørhå*, *Ræer*, *Sejerslev*, *Sjørring*, *Snedsted* (ombygget i 1400-årene), *Stagstrup* (fornyet), *Sundby*, Søndbjerg, Thisted Vor Frue, *Torsted*, Torup, *Tømmerby*, *Vang*, *Vejerslev*, *Vestervig St. Thøger* (augustiner, basilika, fornyet), St. Thøger (ruin), *Villerslev*, *Vester Vandet*, *Ørding*, *Øster Assels*

Tønder (23, hvoraf bevaret 15)
Ballum, Brede, *Brøns*, *Burkal*, *Bylderup*, *Døstrup*, Emmerlev, Hjerpsted, *Hostrup*, *Hviding* (planlagt basilika, fornyet), Højer, Højrup, *Højst*, *Mjolden*, Ravsted, Rejsby, *Roager* (fornyet), *Spandet*, *Sønder Skast*, *Tinglev*, *Ubjerg*, Visby, *Vodder* (reformationstiden, tilføjet)

Vejle (15, hvoraf bevaret 7)
Harte, *Hedensted*, Herslev, Langskov, Nørre Bramdrup, *Rårup*, Skjold, *Sønder Bjert*, *Sønder Stenderup*, *Taps*, Viuf, *Vrigsted*, *Ølsted* (flersidig), Øster Snede, Øster Starup

Viborg (44, hvoraf bevaret 35)
Aidt, *Almind*, Asmild (augustiner, basilika, sideapsider samt tilføjet vestapside), *Bjerring*, *Dommerby*, *Fur*, *Gerning*, *Grinderslev* (augustiner), *Grønbæk*, *Grønning*, *Gullev*, Hejring, *Hinge*, Håsum, *Højslev*, *Kobberup*, Krejbjerg, *Lem*, *Levring*, *Lihme* (tilføjet sammen med kor), Lyby, *Roslev*, *Rybjerg*, *Sønder Rind*, *Tapdrup*, *Testrup* (hospital, 1400-årene), *Thorsø*, *Tånum*, *Tårup* (ca. 1550), *Tøndering*, *Vammen*, Vejerslev (benediktiner), *Viborg Vor Frue* (domkirke og augustiner, basilika, to faser, krypt, fornyet), St. Maria (antagelig basilika, franciskaner, også kapel med indre apsideniche), St. Morten, St. Villads (eller St. Stefan), *Vindum*, *Vinkel*, *Volling*, *Vorning*, *Vrove*, *Ørslev Kloster* (benediktiner), *Øster Bjerregrave*, *Ålum*

Åbenrå (7, hvoraf bevaret 3)
Bjolderup, Bov, *Egvad*, Hellevad, Rise, Øster Løgum, *Åbenrå St. Nicolai* (sideapsider bevaret)

Ålborg (20, hvoraf bevaret 14)
Als, Bælum, *Fovlum*, *Gudum*, Nørholm, *Nørre Tranders*, Nøvling (fornyet), *Ravnkilde* (tilføjet), *Skarp Salling* (basilika), *Sulsted*, *Svenstrup*, *Sønderholm* (tilføjet, måske gotisk), *Veggerby*, Vitskøl (cistercienser, basilika, tilføjet apsider i koromgang, ruin), *Vokslev*, *Øster Hornum*, *Åby*, Ålborg St. Budolfi (nu domkirke, både øst- og vestapside, begge tilføjede), Vor Frue (benediktiner), *Årestrup*

Århus (inklusive Skanderborg) (32. hvoraf bevaret 21)
Bjarup, Borum, *Falling*, Fruering (to faser), *Gjern* (fornyet), *Gosmer*, Grædstrup, *Hansted*, *Horsens Vor Frelser* (tidligere St. Ib, basilika, fornyet), *Hvirring*, *Kattrup*, *Linå* (fornyet), *Nørre Snede*, *Odder* (fornyet), *Ovsted* (indre retkantet apsideniche), Ring Kloster (benediktiner), Røgen, *Skanderup*, Skannerup, *Skivholme* (fornyet), Skørring, *Spørring*, Tamdrup (basilika), *Træden* (fornyet), *Tulstrup* (tilføjet?), *Tåning* (indre retkantet apsideniche), *Vedslet* (tilføjet?), *Veng* (benediktiner, senere cistercienser), *Viby* (dertil overtallige apsiskvadre fra ukendt kirke), *Voerladegård*, Århus St. Clemens (domkirke, basilika, tværskibsapsider fornyede), Vor Frue (tidligere St. Nicolai, domkirke, senere dominikaner, krypt genskabt)

Blekinge (9, hvoraf bevaret 4)
Asarum, Bräkne Hoby, *Fridlevstad*, Gammalstorp, *Hjortsberga* (indre apsideniche), Listerby, *Nättraby*, *Ramdala* (ændret til ret afslutning med indre apsideniche), Ronneby

Halland (27, hvoraf bevaret 7)
Alfshög (fornyet), Eftra, *Eldsberga*, Enslöv, Fjärås, Förlanda, Getinge, Grimeton, Harplinge, *Holm*, Kungsbacka, Ljungby, Okome, Rolfstorp, Ränneslöv, Rävinge, *Skummeslöv*, *Slättåkra*, Torup, Träslöv (måske tilføjet), *Tönnersjö* (måske tilføjet), Vapnö, *Veinge*, Vessige, Vinberg, Östra Karup, Övraby

Skåne (265, hvoraf bevaret 111)
Allerum (tilføjet?), *Anderslöv*, *Andrarum*, *Annelöv*, Arrie, Asmundtorp, Ausås, *Baldringe*, Balkåkra, Barkåkra, *Benestad*, Billinge, Bjuv, *Bjäresjö*, *Björka*, Björnekulla, Bollerup, Bolshög, Borgeby, *Borrie* (fornyet), Bosarp, *Bosjökloster* (benediktiner), *Brandstad*, Brönnestad, *Brösarp*, *Brågarp*, Börringe, Bösarp, Bårslöv, Dalby (domkirke, augustiner, basilika, oprindelig afslutning usikker, apside tilføjet ved udvidelse, også apside ved kapitelsal), Degeberga, Elleköpinge, Eskilstorp, *Everlöv*, *Everöd*, *Farhult*, *Farstorp*, *Felestad*, *Finja*, *Fjelie*, *Fjälkinge*, Flackarp, *Fleninge*, Flädie, Frillestad, Fränninge, *Fulltofta*, Färingtofta, *Färlöv*, Förslöv, *Fågeltofta*, *Gislöv*, Gladsax, Glemminge, Glimåkra, Glumslöv, Gullarp, *Gråmanstorp*, *Gryt*, *Gualöv*, Gudmundtorp, *Gustaf Adolf* (tidligere Viby), *Gärds Köpinge*, Gässie, Görslöv, *Gårdstånga*, Hallaröd, *Hammarlunda*, *Hammarlöv*, *Hannas*, *Harlösa*, *Hedeskoga*, Helsingborg St. Clemens, St. Maria, St. Mikael (rundkirke, »halvrundt kor«), St. Petri, Herrevadskloster (cistercienser, tilføjet), *Hjärsås*, *Hofterup*, Holmby, Husie, Häglinge, *Härslöv* (tilføjet), *Hässunda*, *Hästveda*, *Hög*, *Högestad*, *Högseröd*, Hörby, Hörup, *Höör*, Håslöv, *Igelösa*, *Ignaberga*, Ingelstorp, Ivetofta, *Jonstorp*, *Järrestad*, Katslösa, Kattarp, Knislinge, *Knästorp*, *Konga*, *Kviinge*, Kverrestad, Kvistofta, Kyrkheddinge, *Kyrkoköpinge*, Källs Nöbbelöv, Källstorp, *Kävlinge*, *Lackalänga*, Lemmeström, Lilla Harrie, Lilla Isie, Lilla Slågarp, *Linderöd*, Lomma, Loshult, Lund Allehelgen (benediktiner, basilika, krypt), St. Andreas, St. Clemens (tilføjet), Drotten (præmonstratenser, flere

faser), Helligkors, St. Jakob, St. Jörgen, St. Laurentius (domkirke, basilika, to faser), St. Maria Minor, St. Mårten, St. Peter ved Bredgatan, St. Peter og Maria (benediktiner), St. Stefan, Lübeckerkapellet ved Gislöv, Lyby, Lyngby (tilføjet i 1300-årene), Lyngsjö, *Långaröd*, Löddeköpinge, Löderup, *Maglarp*, Matteröd, Mellan Grevie, Munkarp, *Mölleberga*, *Mörarp* (tilføjet?), Nevishög, *Norra Mellby*, Norra Rörum, *Norra Skrävlinge* (fornyet), *Norra Strö* (tilføjet), Norra Åkarp, *Norra Åsum*, *Norrvidinge*, Nosaby, Odarslöv, Oderljunga, Onslunda, *Oppmana*, *Osby*, Ottarp, Oxie, Perstorp, *Ramsåsa*, Raus, *Ravlunda*, Reslöv, *Risekatslösa*, Röddinge, Röke, Röstånga, Saritslöv, Saxtorp, *Simlinge*, *Simris*, *Sireköpinge*, *Sjörup*, *Skabersjö*, Skartofta, Skeglinge, Skegrie, *Skivarp*, *Skurup*, Smedstorp, *Snårestad* (fornyet), Solberga, Spjutstorp, *Stenestad* (måske tilføjet), Stiby, *Stoby*, *Stora Köpinge*, *Stora Slågarp*, *Stångby*, Svalöv, Svenstorp, Södervidinge, Södra Mellby, Södra Sallerup, Södra Åby, Södra Åkarp, *Södra Åsum*, *Sövestad*, Tirup, Tjörnarp, Tofta (tilføjelse), *Tolånga*, Torekov, *Tostarp*, Tottarp, Tranås, *Trollenäs*, Tryde, *Träne*, Tullstorp, *Törringe* (antagelig tilføjet), Ullstorp, Uppåkra, Vadensjö, *Vallberga* (rundkirke), *Vallkärra*, Vankiva, Vanstad, Villie, *Vinslöv*, Virke, *Vitaby*, *Vittskövle*, Vollsjö, *Vä* (præmonstratenser, tilføjet), Välinge, *Välluv*, Västerstad, Västra Alstad, Västra Hoby (tilføjet), Västra Klagstorp, *Västra Nöbbelöv*, Västra Sallerup, Västra Strö, Västra Sönnarslöv, *Västra Tommarp*, *Västra Torup*, Västra Vram, *Åsphult*, *Åspinge*, Åspö, Örja, *Örkelljunga* (fornyet), *Örsjö*, Össjö, Österlöv, *Östraby*, Östra Broby, Östra Grevie, *Östra Herrestad*, *Östra Hoby*, Östra Ingelstad, Östra Klagstorp, Östra Kärrstorp, Östra Nöbbelöv, *Östra Sallerup*, *Östra Strö*, Östra Sönnarslöv, Östra Tommarp St. Maria, *Östra Vram*, *Övraby*, Åhus

Eckernförde (3, hvoraf bevaret 3)
Borby, *Bünsdorf*, *Rieseby*

Eiderstedt (4, hvoraf bevaret 1)
Garding (korsarmsapsider), *Osterhever* (fornyet), Tating, Tönning

Flensburg (5, hvoraf bevaret 2)
Eggebek, Husby, Munkbrarup, Rüllschau, *Sörup*

Husum (5, hvoraf bevaret 5)
Bordelum, *Breklum*, *Hattstedt*, *Mildstedt*, *Pellworm* (fornyet)

Rügen (3, hvoraf bevaret 2)
Altenkirchen (basilika), Bergen (cistercienser, basilika), *Schaprode* (basilika)

Schleswig (7, hvoraf bevaret 2)
Böel, Hollingstedt, Norderbrarup, *Süderstapel* (tilføjet), Schleswig St. Michael (benediktiner, rundkirke), St. Nicolai (basilika), St. Petri (domkirke, basilika)

Südtondern (11, hvoraf bevaret 6)
Boldixum, Horsbüll, *Humtrup*, *Keitum*, *Klanxbüll*, Leck, *Morsum*, Neukirchen, *Nieblum* (to faser), Stedesand, Süderende,

NORGE (100, hvoraf bevaret 35)
Apsider kendes ikke fra Finnmark, Møre og Romsdal samt Troms fylke i det nuværende Norge, og ikke heller fra Härjedalen i nuværende Sverige. Apsider kendes heller ikke fra de fleste oversøiske stifter, altså fra Grønland med bispesædet i Gardar, Island med Holar og Skálholt, Færøerne med Kirkjubour

eller Isle of Man med Peel. Alene på Orkney og Shetland, med bispesædet i Kirkevåg eller Kirkwall, kendes apsidekirker, nemlig Orphir rundkirke på Orkney, Birsay på Orkney, der var et tidligt bispesæde, og St. Ninian på Shetland (Cant 1993).

Akershus (2, hvoraf bevaret 0)
Nes (ruin), Ås

Aust-Agder (2, hvoraf bevaret 1)
Fjære (tilføjet?), Tromøy

Buskerud (16, hvoraf bevaret 3)
Efteløt (tidligere Vestfold, indre apsideniche), Flesberg (træ), Flå (træ), *Gol* (træ, fornyet), Haug, Heggen, Hemsedal (træ), Hol (træ), *Hurum*, Nes (træ, tilføjet), Norderhov, Nore (trækirke med 3 apsider), Stein (ruin), Torpo (træ, to faser), Uvdal (træ), Ål (træ, to faser)

Hedmark (1, hvoraf bevaret 0)
Hamar (domkirke, basilika)

Hordaland med Bergen (2, hvoraf bevaret 0)
Bergen St. Mikael (Munkeliv, benediktiner, kryptruin), St. Olav (franciskaner, nu domkirke)

Nordland (1, hvoraf bevaret 1)
Herøy (tilføjet)

Nord-Trøndelag (1, hvoraf bevaret 1)
Alstadhaug (flersidig, tilføjet)

Oppland (11, hvoraf bevaret 4)
Balke, St. Maria på Gran, St. Nikolai på Gran (basilika), Hedal (træ), Heggen (træ), *Hoff* (basilika), Høre (træ), *Lom* (træ), Lomen (træ), *Reinli* (træ, tilføjet), Ringebu (træ)

Oslo (5, hvoraf bevaret 1)
Gamle Aker (basilika), Oslo St. Hallvard (domkirke, basilika, to faser, ruin), Hovedøya (cistercienser, ruin), St. Clemens (indre apsideniche, ruin), St. Maria (ruin)

Rogaland (2, hvoraf bevaret 1)
Kvitsøy (ruin), *Talgje*

Sogn og Fjordene (5, hvoraf bevaret 3)
Borgund (træ, antagelig tilføjet), Fortun/*Fantoft* (træ, rekonstrueret), *Hopperstad* (træ, tilføjet, rekonstrueret), *Hove i Vik*, Tønjum (træ)

Sør-Trøndelag (3, hvoraf bevaret 1)
Nidarholm (kloster på Munkholmen, tilføjet sideapside), *Trondheim Kristkirke* (domkirke, flersidig oktogon samt apside på skrudhuset), St. Olav (kendt som St. Gregorius, ændret til ret afslutning med indre apsideniche, kryptruin),

Telemark (9, hvoraf bevaret 7)
Bø, Eidanger (indre apsideniche), *Gjerpen* (indre apsideniche, fornyet), *Heddal* (træ), Kapitelberget (indre apsideniche, kryptruin), *Kviteseid*, *Nes* (indre apsideniche), *Romnes*, *Seljord*

Vest-Agder (2, hvoraf bevaret 1)
Oddernes, Tveit

Vestfold (15, hvoraf bevaret 3)
Hedrum (tilføjet), Nykirke, Nøtterøy, Sandar, Sande (bevaret sideapside), Stokke, *Styrvoll* (indre apside-

niche), *Tanum* (tilføjet), Tjølling (basilika), Tjøme (indre apsideniche), Tønsberg St. Maria, St. Mikael (sideapsider, ruin), St. Peter, St. Olav (præmonstratenser, rundkirke, ruin), Våle (indre apsideniche)

Østfold (9, hvoraf bevaret 4)
Askim, *Hobøl*, *Hvaler*, *Rygge*, *Råde*, Sarpsborg (St. Olav eller St. Nicolai, ruin), Skjeberg, Spydeberg, Tune

Bohuslän (10, hvoraf bevaret 3)
Bokenäs, Bottna, Bro, *Bärfendal*, Kville, Myckleby, *Skee*, Stenkyrka, Tegneby, Tossene

Jämtland (4, hvoraf bevaret 1)
Alsen, *Hackås*, Offerdal, Västerhus (tilføjet/planlagt)

SVERIGE (310, hvoraf bevaret 98)
Apsider kendes ikke fra Dalarna, Dalsland, Lappland, Medelpad, Norrbotten, Västerbotten og Ångermanland.[97] Apsider kendes heller ikke fra Åbo Stift i Finland.

Gotland (55, hvoraf bevaret 23)
Akebäck, Ala, Alskog, *Alva*, *Anga*, *Atlingbo*, Björke, Bro, Buttle, Dalhem, Eksta, Endre, Eskelhem, *Fardhem*, Fole, *Ganthem*, Garde, *Gerum*, *Gothem*, Halla, *Havdhem* (tilføjet), *Hejdeby*, Hejnum, *Hemse*, Hörsne, Kräklingbo, Källunge, *Levide*, *Linde* (gotisk ombygget), Lokrume, Lärbro, *Mästerby*, När, Roma, *Sproge*, *Stenkyrka* (indre apsideniche), *Stånga* (fornyet), *Vall*, Vallstena, Viklau, Visby »Allhelgonakyrkan«, St. Clemens (to faser), *Drotten* (ruin), St. Göran, St. Hans, *Helge And* (indre apsideniche, ruin), *St. Lars* (ruin), St. Maria (basilika), St. Nicolaus (dominikaner), St. Per, Ryska Kyrkan (ruin), Väskinde, Västergarn (ruin), *Västerhejde*, *Öja* (indre apsideniche, to faser)

Gästrikland (1, hvoraf bevaret 0)
Valbo

Hälsingland (2, hvoraf bevaret 1)
Hälsingtuna (ændret til ret afslutning med indre apsideniche), *Söderala*

Närke (2, hvoraf bevaret 0)
Kil (tværskibsapsider), Mosjö

Småland (ialt 62, hvoraf bevaret 20)
Kalmar län (11, hvoraf bevaret 3): *Arby* (indre apsideniche), Dörby (indre apsideniche), Förlösa (indre apsideniche), *Hagby* (rundkirke med »halvrundt kor«), Halltorp (indre apsideniche), *Hossmo*, Kronobäck (johanitter, tilføjet efter 1479, ruin), Ryssby, Torsås (indre apsideniche), Voxtorp (rundkirke), Åby
Kronobergs län (13, hvoraf bevaret 4): Angelstad, Annerstad, Berga (tilføjet), Bergunda, *Drev*, Dädesjö, *Hemmesjö*, *Kånna*, Ljungby, *Moheda* (tilføjet), Ryssby, Växjö (domkirke), Östra Torsås
Jönköpings län (38, hvoraf bevaret 13): Bolmsö, Björkö, *Bredestad*, *Bringetofta*, Edshult (træ, flersidig), Forserum, Forsheda, *Frinnaryd*, Fryele, Fröderyd, Gränna, Hjälmseryd (fornyet), *Hjärtlanda*, Hult, *Hylletofta*, Jällundtofta, Kulltorp, *Kumlaby på Visingsö*, Kärda, *Lannaskede*, *Lekeryd*, *Myresjö*, Nordra Sandsjö, *Näsby*, *Nävelsjö* (indre apsideniche), Rydaholm, Skepperstad, Skirö (ruin), Svenarum, Södra Hestra, Tofteryd, *Torskinge*, *Vallsjö*, Vetlanda, Villstad, Vrigstad, Värnamo, Öggestorp

Södermanland (6, hvoraf bevaret 3)
Eskilstuna (johanniter), Halla, *Kärnbo* (ruin), Nykyrka, *Tumbo, Ytter Enhörna*

Uppland (30, hvoraf bevaret 11)
Adelsö, *Balingsta,* Bromma (rundkirke, »halvrundt kor«), Ed (apsidesal), Enköping St. Ilian, Vårfru (tværskibsapsider), *Funbo,* Färentuna, *Gamla Uppsala* (domkirke, basilika, fornyet), Hagby, *Hilleshög,* Husby Lyhundra, *Husby Ärlinghundra,* Järfälla, Låssa, *Markim,* Munsö (rundkirke, »halvrundt kor«), *Norrsunda, Orkesta,* Sigtuna St. Nikolai (basilika), *St. Olov* (basilika, ruin), St. Per (ruin), Skepptuna, Sko Flasta (ruin), *Skogs Tibble, Skånela,* Vassunda, Vidbo, Viby, Yttergran

Värmland (5, hvoraf bevaret 1)
Eskilsäter, *Gillberga,* Lurö, Nedre Ullerud, Östra Fågelvik

Västergötland (75, hvoraf bevaret 23)
Agnestad (rundkirke med »halvrundt kor«, ruin), *Asklanda,* Baltak (ruin), Berg, Binneberg, Blidsberg, Borgunda, Broby, Broddetorp, Brunnhem, Dala, Dalstorp, *Dalum, Eriksberg, Falköping,* Flistad, *Forsby,* Gudhem (cistercienser, basilika, tværskibsapsider, men ret korafslutning, ruin), *Gökhem* (tilføjet?), *Götene,* Hasslösa, Horn, Hov, *Husaby* (tilføjet?), Händene, Härja, Hömb, *Hångsdala,* Karleby, *Kinneve, Kinne Vedum,* Kärråkra, Lerdala, Marbäck, *Mjäldrunga, Mularp,* Nittorp (ruin), *Norra Kyrketorp, Norra Lundby,* Norra Ving, Norra Vånga, Norra Åsarp, Odensåker, Ova, Rackeby, Ryd (ruin), Rådene, Segerstad, Senäte, Skara St. Nicolaus (ruin), *Skeby, Skälvum,* Skärv, *Skörstorp* (rundkirke, fornyet), Slöta, Smula, Stenum, *Suntak,* Suntetorp, Sventorp, Säter, Sätuna, Södra Kyrketorp, Södra Säm (apsidesal, ruin), Tissered (ruin), Valstad, Valtorp, *Varnhem* (cistercienser, basilika, tilføjet), Varola, *Vilske Kleva,* Värsås, *Våmb,* Örby, Östby (ruin), *Östra Gerum*

Västmanland (1, hvoraf bevaret 0)
Arboga Uppkyrkan (nu St. Nicolai)

Öland (26, hvoraf bevaret 2)
Alböke, Algutsrum, Borg, Bredsätra, *Egby,* Föra (ændret til indre apsideniche med ydre ret afslutning), Gärdslösa, Gårdby, Hulterstad (basilika), Högsrum, Kastlösa, Källa, Köping (basilika), Löt, Långlöt, Mörbylånga, Norra Möckleby, Persnäs (ændret til indre apsideniche med ydre ret afslutning), *Resmo,* Runsten, St. Knuts kapel (ruin), Smedby, Stenåsa, Södra Möckleby, Ventlinge, Vickleby

Östergötland (45, hvoraf bevaret 14)
Alvastra (»Sverkersgården«, kryptruin), Appuna, *Asby, Ask,* Askeby (cistercienser, tværskibsapsider), Bjälbo, *Björkeberg,* Broby, *Flistad, Fornåsa,* Gistad, Grebo (ruin), *Gårdeby, Hagebyhöga,* Heda (korsarmsapside), *Herrestad, Hogstad,* Högby, *Kaga,* Krokek (franciskaner), *Kumla,* Källstad, Kälvesten (nu Västra Stenby), Lillkyrka, Linköping (domkirke, basilika, to faser), Linköping St. Lars (ruin), Motala, *Nässja,* Orlunda, Rök, Strå, Styra, Tjärstad (rundkirke, »halvrundt kor«), Varv, Viby, Vist, Vreta (benediktiner, senere cistercienser, basilika, tværskibsapsider, samt apside ved »Ragvald Knaphövdes gravkor«), Västra Skrukeby, Västra Sten, Västra Tollstad, *Väversunda,* Vårdsberg (rundkirke, »halvrundt kor«), Ödeshög, *Östra Harg,* Östra Tollstad

Registreringen er afsluttet i oktober 1997.

Noter

1. Baudmann 1953.
2. Adler 1929, Giese 1937, Delvoye 1966, Wessel 1966, Binding & Wessel 1980, Belting-Ihm & Wessel 1980.
3. Brunius 1850 s. 8f, men iøvrigt anvendte han begrebet »rundel« i bogens kirkebeskrivelser.
4. Krautheimer 1965.
5. Dyggve 1943 s. 23ff.
6. Ihm 1960.
7. Broomé 1971-73.
8. Högberg 1965 med bilag 1 s. 205ff.
9. Prikkort i Hasselmo 1983 s. 46f med de romanske kirker i Östergötland opdelt efter apside og ret korafslutning samt statistik i Jacobsen 1986 s. 151 tabel 4 for de stående apsidekirker i det nuværende Danmark.
10. Dietrichson 1892 s. 11.
11. DK XVI, 1976 s. 1019ff.
12. Ifølge Kriig 1987 s. 28, mens Cinthio 1996 s. 15ff formoder en datering til ca. 1020-50.
13. Olsen 1972.
14. Cinthio 1990 s. 7ff.
15. Bonnier 1996 s. 68f om Herrestad, Boström & Bartholin 1990 s. 202f om Resmo, og Andersson & Bartholin 1990 s. 185ff om Hossmo. Göteve i Västergötland er blevet dateret til 1090-93, men træet kan være genanvendt ifølge mundtlige oplysninger fra Ann Catherine Bonnier 1997.
16. Sjöström 1993.
17. Ekhoff 1914-16 s. 148ff.
18. Gustafsson 1959.
19. Petersen 1908 s. 241.
20. DK XIX, 1986 s. 1135ff.
21. SK 169, 1977 s. 122ff.
22. DK XVI, 1982 s. 1988ff.
23. Dietrichson 1902 s. 49, Mackeprang 1944 s. 47 og Hasselmo 1983 s. 46f.
24. Hommedal 1993 om Selje. I Dalby, der en kort overgang var bispesæde trods nærheden til Lund, er den oprindelige korafslutning usikker ifølge mundtlige oplysninger af Erik Cinthio 1997.
25. DK III, 1944, s. 58ff.
26. Oversigt over »storkirker« i Sverige i Lovén 1990.
27. Lidén & Magerøy 1980 I s. 12f om Mariakirken i Bergen, og Curman 1912 s. 174ff om cistercienserne klosterkirker.
28. Nilsson 1994a s. 17.
29. Andelen af apsidekirker ved de romanske sognekirker med kendt planløsning i de danske stifter: Børglum 60 (36%) ud af 168, Viborg 49 (24%) af 205, Århus 58 (21%) af 280, Ribe 66 (26%) af 253, Slesvig 60 (48%) af 125, Odense 75 (41%) af 185, Roskilde 106 (49%) af 217 og Lund 310 (74%) af 418.
30. Andelen af apsidekirker af romanske sognekirker i sten med kendt planløsning: Akershus 2 (13%) ud af 16, Buskerud 6 (40%) af 15, Telemark 9 (69%) af 13, Østfold 9 (47%) af 19, Jämtland 4 (36%) af 11, Gotland 55 (75%) af 73, Södermanland 6 (20%) af 30, Uppland 30 (77%) af 39 og Öland 26 (93%) af 28.
31. Beckett 1924 s. 46f, 59 og Christie & Christie 1959, 1 s. 15f, 1969, 1 s. 30f.
32. Romanske tårne ved sognekirkerne i middelalderens Danmark (uden Rügen) præsenteres i et prikkort i Wienberg 1993 s. 103; se også statistikken i Jacobsen 1993 s. 34f, der omfatter Østdanmark.
33. Lidén 1981 s. 34f.
34. Brunius 1850 s. 10ff, 195ff.
35. Mackeprang 1920 s. 34f, 73f, 1944 s. 47f, 92f.
36. Hildebrand 1898-1903 s. 204, 212f.
37. Wrangel 1907 s. 53f, Blomqvist 1929 s. 20ff, Liepe 1984 s. 7ff, 260.
38. Roosval 1911 s. 18 om Gotland, Cornell 1918 s. 12, 50f og Bonnier 1995 s. 118, 126 om Norrland, Bonnier 1987 s. 22 om Uppland, samt Salvén 1940 s. 35f om Halland.
39. Lundberg 1940 s. 236f.
40. Dietrichson 1902 s. 49, 68.
41. Bendixen 1904-13 s. 12, Fett 1909 s. 11ff, Fischer 1918 s. 96ff, 1920 s. 16ff, Beckett 1924 s. 59, Roosval 1924 s. 16, 21, Meyer 1925 s. 135ff, Boëthius 1933 s. 9f, Bugge 1933 s. 204f, Schnell 1965 s. 33f, Tuulse 1968 s. 27f, 37f, 44ff, 50, Eriksson 1977 s. 81.
42. Lindgren 1995 s. 82ff, citat s. 82.
43. Fett 1909 s. 53ff, Roosval 1924 s. 59 (citat), Meyer 1925 s. 155, Boëthius 1933 s. 34 og Eriksson 1977 s. 81.
44. Beckett 1924 s. 46ff, 90ff, 102ff, 108ff og Liepe 1984 s. 255ff.
45. Johannsen & Smidt 1981 s. 44f.
46. Lundberg 1940 s. 236ff. I forlængelse heraf har Mats Anglert udpeget Skårby og Stora Herrestad som tidlige hovedkirker, Skårby på bispens initiativ og Stora Herrestad på kongens initiativ: Anglert 1989 s. 230ff.
47. Cinthio 1957 s. 193f.

48. Johannsen & Smidt 1981 s. 94ff, 105ff.
49. Norn & Jensen 1990 s. 91ff.
50. Christie & Christie 1959 I s. 15ff, 36, 45, 1969 I s. 52, 1993 III s. 46.
51. Lidén 1981 s. 33f, Hasselmo 1983 s. 46f og Jacobsen 1993 s. 72.
52. Almgren 1964 jfr. også Holmberg 1990 s. 17 om lydpotter.
53. Bolvig 1992 s. 203ff jfr. Kaspersen 1985. Kaspersen selv knytter majestasbilledet til udviklingen af et teokratisk kongedømme, der blev indledt allerede under Svend Estridsen og kulminerede med kirkefesten i Ringsted 1170, hvor Valdemar den Stores søn Knud blev salvet som tronfølger af ærkebiskop Eskil: Kaspersen 1985 s. 58ff.
54. Högberg 1965 s. 11ff, 32ff, 37ff. 107ff. 112ff.
55. Holmberg 1977 s. 54ff, 94, 103, 1990 s. 12ff.
56. Dateringerne præsenteres i Bråthen 1995 s. 89ff, mens kirkearkitekturen ikke findes samlet på ét sted. Bemærk at korstegnet † betyder forsvunden. En lignende serie for Danmark er endnu ikke relevant, da monumenterne, som hidtil er blevet udvalgt til dendrokronologisk datering, med enkelte undtagelser har været apsidekirker.
57. Taylor 1978 s. 1028ff – de 19 apsidekirker var koncentreret i Sydengland, mens de 52 kirker med ret kor var fordelt over hele landet.
58. Bell & Beresford et al. 1987.
59. Ortved 1927 I s. 71ff.
60. Fordelingen af apsideløse kirker, hvor inddelingen følger »Lunds stifts landebok« fra ca. 1570. er 0 i Ljunits herred, 1 i Onsjö, 2 i Albo, Bara, Frosta, Färs, Ingelstad, Järrestad, Norra Åsbo, Rönnberg, Södra Åsbo og Vemmenhög, 3 i Bjäre, Herrestad og Skytts, 4 i Gärds, Harjager, Luggude og Oxie, 9 i Villands og Torna inklusive Lund samt 12 i Göinge.
61. Oversigt over fylkekirkerne i Andersen 1977 s. 319f.
62. Lindhagen 1972 og Holmberg 1990 s. 15f.
63. Møller 1950, Johannsen & Smidt 1981 s. 46ff, Sundnér 1982 s. 96ff og Nilsén 1991.
64. Kilström et al. 1966 og Kaspersen 1985.
65. Krongodset opregnes i KVJ I s. 26ff, 116ff. Af de skånske kongelev havde Gårdstånga, Nosaby, Oxie, Ravlunda, Sireköpinge, Stenestad, Södra Åsum, Vä (tilføjet), Östra Tommarp og Örsjö apside, mens Nedraby, Säby og Önnestad havde ret kor.
66. Samling s. 108ff, Wienberg 1993 s. 134ff.
67. Scriptores VII s. 456ff.
68. Pedersen 1928, Wienberg 1993 s. 140ff.
69. Lorenzen 1941 s. 253.
70. Johannsen & Smidt 1981 s. 85.
71. Krautheimer 1942.
72. Græbe 1971, Yrlid 1976 s. 58ff og Kaspersen 1985 s. 24ff.
73. Græbe 1971 s. 45ff, Yrlid 1976 s. 58ff med appendiks s. 95ff; også Thun & Anglert 1984 s. 14, 32, 41ff.
74. Kilström et al. 1966, Meer 1971, Kaspersen 1981, 1985 samt Gotfredsen & Frederiksen 1987 s. 197ff.
75. Petersen 1886, Norberg et al. 1970.
76. Johansson et al. 1957 om cathedraticum, Dahlerup et al. 1972 om synodet samt Koch 1936 II s. 72ff og Hellström 1971 s. 174ff, 220ff, 256ff og 308ff om bispen, bispesædet og bispens overhøjhed.
77. Trap 1953-72.
78. Horskjær 1966-73 på grundlag af Traps kirkebeskrivelser.
79. For henvisninger til arkiver: Wienberg 1993 s. 218.
80. Jacobsson 1932, Salvén 1940 og Nilsson 1994b.
81. Brunius 1850, Anshelm 1947 og Ohlsson 1955.
82. Andersson & Anglert 1989, Anglert 1995.
83. For henvisninger til arkiver: Wienberg 1993 s. 218.
84. Haupt 1887-24.
85. Ellger 1961, 1969 og Teuchert 1985.
86. Dietrichson 1888.
87. Rasmussen 1992.
88. Christie & Christie 1969, Lidén & Magerøy 1980-90, Christie & Christie 1981-93, Christie & Christie 1959 samt Lidén 1994.
89. Bendixen 1904-13, Nygaard 1996 og Brendalsmo 1990.
90. Fischer 1950, Lunde 1977 og Wienberg 1991.
91. Dietrichson 1892 og Lunde 1987.
92. Fett 1909, Anker 1979, Christie 1981 og Lidén 1981.
93. Ekroll 1997 s. 148ff.
94. Edgren 1983, Danielsson 1988 og Claesson 1958.
95. Almqvist 1984.
96. Lagerlöf & Svahnström 1991 om Gotland, Bonnier 1995 om Hälsingland, Cornell 1918 og Elmén-Berg et al. 1992 om Norrland, Andersson 1989 om Närke, Wrangel 1907, Blomqvist 1929, Lindstam 1932, 1935, 1943, Svahnström 1947, Andersson 1983 og Liepe 1984 om Småland, Schnell 1965 om Södermanland, Bonnier 1987 om Uppland, Högberg 1965 og Claesson 1989 om Västergötland, Boström 1982 og Boström i Rahmqvist 1996 om Öland, serien »Linköpings stifts kyrkor«og Bonnier 1996 om Östergötland samt Grundberg 1992 om Ångermanland.

97. Boëthius 1951 og Kjellin 1952.
98. Grundberg 1992 s. 93f nævner en apsidekirke i Boteå i Ångermanland, men ifølge mundtlige oplysninger fra Leif Grundberg 1997 har der *ikke* været en middelalderlig apside.

* Adskillige har velvilligt hjulpet med oplysninger om alt fra enkelte besværlige kirker til endog kirkerne i et landskab. En stor tak herfor til Jan-Erik Augustsson (Skaraborg Länsmuseum i Skara), Lena Bjuggner (Landsantikvarien i Halmstad), Ann Catherine Bonnier (Sveriges Kyrkor i Stockholm), Ragnhild Boström (Stockholm), Jan Brendalsmo (NIKU i Oslo), Kirsten Bugge (Riksantikvaren i Oslo), Erik Cinthio (Arkeologiska Institutionen i Lund), Saskia Enckell (Antikvarisk-topografiska arkivet i Stockholm), Jan Eriksson (Länsstyrelsen i Linköping), Leif Grundberg (Arkeologiska Institutionen i Umeå), Birgit Als Hansen (Nationalmuseet i København), Martin Hansson (Smålands Museum i Växjö), Kristina Jansson (Jönköpings Länsmuseum), Petter Jansson (Landsantikvarien i Malmöhus län), Anders Jonasson (Lund), Aina Mandahl (Kristianstad Läns Museum), Edith Marie Nygaard (Oslo), Thomas Persson (Blekinge Läns Museum i Karlskrona), Mats Roslund (Arkeologiska Institutionen i Lund), Ragnar Sigsjö (Skaraborg Länsmuseum i Skara), Eric Swanström (RAGU i Visby) og Marian Ullén (Sveriges Kyrkor i Stockholm).

Videre en stor tak til Anders Andrén (Arkeologiska Institutionen i Lund), Jan Brendalsmo (NIKU i Oslo) og Bodil Petersson (Arkeologiska Institutionen i Lund), som har kommenteret manuskriptet. Endelig en stor tak til Inge Dam (Nyborg), som har gransket sproget, og til Birgitta Håkansson (Lund) som har hjulpet med den engelske sammenfatning.

Litteratur

Adler, L.: Apsis. *Wasmuths Lexikon der Baukunst I.* (Hrsg.) Günther Wasmuth. Berlin 1929. S. 158-159.

Almgren, Bertil: Kyrkorummet. *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder fra vikingetid til reformationstid 9.* Malmö 1964. Sp. 714-718.

Almqvist, Boel: *Jämtlands medeltida kyrkor.* Fornvårdaren 19. Östersund 1984.

Andersen, Per Sveaas: *Samlingen af Norge og kristningen af landet, 800-1130.* Handbok i Norges historie 2. Bergen/Oslo/Tromsø 1977.

Anderson, William: *Skånes romanska landskyrkor med breda västtorn.* N. M. Mandelgren, Atlas till Sveriges odlingshistoria, tilläggshäfte III. Lund 1926.

Andersson, Hans & Mats Anglert (red.): *By, huvudgård och kyrka. Studier i Ystadområdets medeltid.* Lund Studies in Medieval Archaeology 5. Stockholm 1989.

Andersson, Karin: Kalmarkustens kyrkor under tidig medeltid. *Hikuin 9.* Højbjerg 1983. S. 189-202.

Andersson, Karin & Thomas S. Bartholin: Några medeltida kyrkor vid kalmarkusten i dendrokronologisk belysning. *Hikuin 17.* Højbjerg 1990. S. 183-200.

Andersson, Lars: Kyrkor och socknar. *Från bergslag och bondebygd 1986-87, årg. 40.* Örebro 1989. S. 107-142.

Anglert, Mats: Den kyrkliga organisationen under äldre medeltid. *By, huvudgård och kyrka. Studier i Ystadområdets medeltid.* (Red.) Hans Andersson & Mats Anglert. Lund Studies in Medieval Archaeology 5. Stockholm 1989. S. 221-242.

Anglert, Mats: *Kyrkor och herravälde. Från kristnande till sockenbildning i Skåne.* Lund Studies in Medieval Archaeology 16. Lund 1995.

Anker, Peter: *De norske stavkirker.* Bergen 1979 (1. udg. 1969).

Anshelm, Gunnar: Stiftets kyrkor. *Lunds stift i ord och bild.* (Red.) G. Herrlin et al. Stockholm 1947. S. 295-673.

Arkæologiske udgravninger i Danmark 1984ff. (Red.) Rigsantikvarens Arkæologiske Sekretariat. København 1985ff.

Bandmann, Günter: Zur Bedeutung der romanischen Apsis. *Wallraf-Richartz-Jahrbuch. Westdeutsches Jahrbuch für Kunstgeschichte Band XV.* Köln 1953. S. 28-46.

Beckett, Francis: *Danmarks Kunst I. Oldtiden og den ældre Middelalder.* København 1924.

Bell, R. D. & M. W. Beresford et al.: *Wharram Percy: The Church of St. Martin.* Wharram. A Study of Settlement on the Yorkshire Wolds III. (Eds.) J. G. Hurst & P. A. Rahtz. The Society for Medieval Archaeology, Monograph Series No. 11. London 1987.

Belting-Ihm, Ch. & K. Wessel: Apsisbild, -malerei, -mosaik. *Lexikon des Mittelalters I.* München 1980. Sp. 814-817.

Bendixen, Bendix Edvard: *Kirkerne i Søndre Bergenhus amt. Bygninger og inventarium.* Bergen 1904-13.

Binding, G. & K. Wessel: Apsis. *Lexikon des Mittelalters I.* München 1980. Sp. 812-814.

Blomqvist, Ragnar: *Studier i Småland romanska stenkonst.* N. M. Mandelgren, Atlas till Sveriges odlingshistoria, tilläggshäfte IV. Lund 1929.

Boëthius, Gerda : Sverige. *Kirkebygninger og deres udstyr.* (Red.) Vilh. Lorenzen. Nordisk Kultur XXIII. Stockholm/Oslo/København 1933. S. 3-93.

Boëthius, Gerda: Kyrkan, ett rum för gudstjänst och andakt. *Västerås stift i ord och bild.* (Red.) Gunnar Ekström et al. Stockholm 1951. S. 381-440.

Bolvig, Axel: *Kirkekunstens storhedstid. Om kirker og kunst i Danmark i romansk tid.* København 1992.

Bonnier, Ann Catherine: Kyrkorna berättar. Upplands kyrkor 1250-1350. *Upplands Fornminnesförenings tidskrift 51.* Uppsala 1987.

Bonnier, Ann Catherine: Medeltidskyrkornas vittnesbörd. *Bebyggelsehistorisk tidskrift 27, 1994.* Uppsala 1995. S. 105-132.

Bonnier, Ann Catherine: Kyrkorna i Dals härad. Några av landets äldsta kyrkor. *Östergötland 1996.* Kyrka i bruk. Linköping 1996. S. 67-84.

Boström, Ragnhild: *Ölands kyrkor.* Svenska fornminnesplatser 53. Stockholm 1982.

Boström, Ragnhild & Thomas S. Bartholin: Dendrokronologisk datering av några öländska kyrkor. *Hikuin 17.* Højbjerg 1990. S. 201-210.

Brendalsmo, A. Jan: Kirkesteder i Vestfold: Hvem bygde kirker og hvorfor – hvor ble kirkene bygd og hvorfor? Skisse til problemstillinger omkring kirkebyggeriet. *Vestfoldkirkene – bygning, landskap og samfunn.* (Red.) A. Jan Brendalsmo & Erik Vea. Arkeologiske Rapporter fra Tønsberg 3. Tønsberg 1990. S. 37-57.

Broomé, Bertil: Högberg, Folke. *Svensk Biografisk Lexikon 19.* (Red.) Erik Grill. Stockholm 1971-73. S. 659-661.

Brunius, Carl Georg: *Skånes konsthistoria för medeltiden.* Lund 1850.

Bråthen, Alf: *Dated wood from Gotland and the diocese of Skara.* Højbjerg 1995.

Bugge, Anders: Norge. *Kirkebygninger og deres udstyr.* (Red.) Vilh. Lorenzen. Nordisk Kultur XXIII. Stockholm/Oslo/København 1933. S. 189-270.

Cant, Ronald: Early Church Design in Orkney and Shetland (c. 1050-1200). *Kirkearkeologi og kirkekunst. Studier tilegnet Sigrid og Håkon Christie.* Øvre Ervik 1993. S. 9-19.

Christie, Håkon: Stavkirkene – Arkitektur. *Norges kunsthistorie 1.* (Red.) Knut Berg et al. Oslo 1981. S. 139-252.

Christie, Sigrid & Håkon Christie: *Norges Kirker. Østfold I-II.* Norske Minnesmerker. Oslo 1959.

Christie, Sigrid & Håkon Christie: *Norges Kirker. Akershus I-II.* Norske Minnesmerker. Oslo 1969.

Christie, Sigrid & Håkon Christie: *Norges Kirker. Buskerud I-III.* Norske Minnesmerker. Oslo 1981-93.

Cinthio, Erik: *Lunds domkyrka under romansk tid.* Acta Archaeologica Lundensia, Series in 8° N° 1. Bonn/Lund 1957.

Cinthio, Erik: Lunds domkyrkas förhistoria, S:t Laurentiuspatrociniet och Knut den heliges kyrka än en gång. *Ale, Historisk tidskrift för Skåneland 1990 nr. 2.* Lund 1990. S. 1-11.

Cinthio, Maria: *Kyrkorna kring Kattesund. Rekonstruktionsförsök.* Arkeologiska rapporter från Lund 14. Lund 1996.

Claesson, Claes: *Våra kyrkor. Bohuslän.* Stockholm 1958.

Claesson, Eivind: *Cuius ecclesiam fecit. Romanska kyrkor i Västergötland.* Licentiatavhandling i medeltidsarkeologi vid Arkeologiska institutionen, Lunds universitet 1989. (Stencil).

Cornell, Henrik: *Norrlands kyrkliga konst under medeltiden.* Uppsala/Stockholm 1918.

Curman, Sigurd: *Bidrag till kännedomen om cisterciensérordens byggnadskonst I. Kyrkoplanen.* Stockholm 1912.

Dahlerup, Troels & Sigurd Kroon & Erik Gunnes & Jakob Benediktsson: Synode. *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder fra vikingetid til reformationstid 17.* Malmö 1972. Sp. 630-643.

Danielsson, Rolf: *Bohuslän medeltida kyrkoplaner.* Rapport i Bohusläns Museum i Uddevalla, 1988.

Danmarks Kirker Iff. (Udg.) Nationalmuseet. København 1933ff. (Forkortes DK).

Delvoye, Charles: Apsis. *Reallexikon zur byzantinischen Kunst I. (Hrsg.) Klaus Wessel.* Stuttgart 1966. Sp. 246-268.

Dietrichson, L.: Sammenlignende Fortegnelse over Norges Kirkebygninger i Middelalderen og Nutiden I-III. *Theologisk Tidsskrift for Den evangelisk-lutherske Kirke i Norge, 3. række, bind 2.* Christiania 1888. S. 1-51, 273-319, 465-512.

Dietrichsson, L.: *De norske stavkirker. Studier over deres system, oprindelse og historiske udvikling. Et bidrag til Norges middelalderske bygningskunsts historie.* Kristiania/Kjøbenhavn 1892.

Dietrichson, L.: *Omrids af den kirkelige Kunstarkæologi med særligt Hensyn paa den norske Kirke.* Kristiania 1902.

Dyggve, Ejnar: *Dødekult, Kejserkult og Basilika. Bidrag til spørgsmålet om den oldkristne kultbygnings genesis.* Studier fra Sprog- og Oldtidsforskning 192. København 1943.

Edgren, Gerd: *Kyrkor i Bohuslän. Inventering 1979-83.* Rapport i Bohusläns Museum i Uddevalla 1983.

Ekhoff, Emil: *Svenska stavkyrkor, jämte iakttagelser över de norska samt redogörelse för i Danmark och England kända lämningar av stavkonstruktioner.* Stockholm 1914-16.

Ekroll, Øystein: *Med kleber og kalk. Norsk steinbygging i mellomalderen.* Oslo 1997.

Ellger, Dietrich: Bericht über neue Ergebnisse der Bauforschung des Landesamtes für Denkmalpflege. *Nordelbingen, Beiträge zur Kunst- und Kulturgeschichte 30.* Heide in Holstein 1961. S. 151-173.

Ellger, Dietrich: Bericht über neue Ergebnisse der Bauforschung des Landesamtes für Denkmalpflege 1961-68. *Nordelbingen, Beiträge zur Kunst- und Kulturgeschichte 38.* Heide in Holstein 1969. S. 189-219.

Elmén-Berg, Anna & Marta Järnfeldt-Carlsson & Anders Åman: Från Adak till Övertorneå. Alfabetisk inventarium över Övre Norrlands kyrkor med kommenterade historiska kartor. *Bebyggelsehistorisk tidskrift 22, 1991.* Uppsala 1992. S. 209-253.

Eriksson, Torkel: *Medeltiden.* Konsten i Sverige. (Red.) Sven Sandström. Stockholm 1977.

Fett, Harry: *Norges kirker i middelalderen.* Gammel norsk kultur i tekst og billeder. Kristiania 1909.

Fischer, Ernst: *Västergötlands romanska stenkonst. Arkitektur- och skulpturstudier inom Kinnekulletraktens kulturområde.* Göteborg 1918.

Fischer, Ernst: *Västergötlands kyrkliga konst under medeltiden.* Västergötland A:2. Uppsala 1920.

Fischer, Gerhard: *Oslo under Eikaberg. 1050-1624-1950.* Oslo 1950.

Giese, Leopold: Apsis. *Reallexikon zur Deutschen Kunstgeschichte I.* (Hrsg.) Otto Schmitt. Stuttgart 1937. Sp. 858-881.

Gotfredsen, Lise & Hans Jørgen Frederiksen: *Troens billeder. Romansk kunst i Danmark.* Herning 1987.

Grundberg, Leif: Torsåkers medeltidskyrka och sockenbildningen i Ångermanland. *Medeltid i Ådalen. Styresholmsprojektet 1986-1992.* (Red.) Leif Grundberg. Härnösand 1992. S. 83-115.

Græbe, Henrik: Kyrkorna i Vä. *Sveriges Kyrkor. Konsthistorisk inventarium, vol. 139.* Stockholm 1971.

Gustafsson, Evald: *Den romanska stenkyrkan i Atlingbo.* Antikvariskt arkiv 12. Stockholm 1959.

Hasselmo, Margrethe: *Skänninge.* Riksantikvarieämbetet och Statens historiska museer, Rapport. Medeltidsstaden 40. Stockholm 1983.

Haupt, Richard: *Die Bau- und Kunstdenkmäler der Provinz Schleswig-Holstein I-V.* Kiel/Heide in Holstein 1887-1924.

Hellström, Jan Arvid: *Biskop och landskapssamhälle i tidig svensk medeltid.* Skrifter utgivna av Institutet för rättshistorisk forskning, Serien I, Rättshistoriskt bibliotek XVI. Stockholm 1971.

Hildebrand, Hans: *Sveriges Medeltid III.* Stockholm 1898-1903.

Holmberg, Rikard: *Den skånska öresundskustens medeltid.* Acta Archaeologica Lundensia, Series in 8°, Nr 11. Bonn/Lund 1977.

Holmberg, Rikard: *Kyrkobyggnad, kult och samhälle. Landskyrkan i Lunds forna ärkestift genom tiderna.* Lund Studies in Medieval Archaeology 8. Stockholm 1990.

Hommedal, Alf Tore: Selja i Nordfjord. Eit forskingsprosjekt rundt eit kyrkjesenter på Vestlandet i tidleg mellomalder. *Hikuin 20.* Højbjerg 1993. S. 93-104.

Horskjær, Erik (red.): *De danske Kirker I-20.* København 1966-73.

Högberg, Folke: Medeltida absidkyrkor i Norden. En studie, särskilt anknuten till Västergötland. *Västergötlands Fornminnesförenings Tidskrift 1965, VI hf. 5.* Skara 1965. S. 5-231.

Ihm, Christa: *Die Programme der christlichen Apsismalerei vom vierten Jahrhundert bis zur Mitte des achten Jahrhunderts.* Forschungen zur Kunstgeschichte und christlichen Archäologie IV. Wiesbaden 1960.

Jacobsen, Henrik: En statistik over de eksisterende middelalderkirker i Danmark. *Medeltiden och arkeologin. Festskrift till Erik Cinthio.* Lund Studies in Medieval Archaeology 1. Lund 1986. S. 145-155.

Jacobsen, Henrik: *Romanske vesttårne, deres indretning og funktion. Vesttårne før 1300 i det middelalderlige Danmark øst for Storebælt.* Lund Studies in Medieval Archaeology 12. Stockholm 1993.

Jacobsson, John: *Hallands kyrkor i ord och bild.* Skara 1932.

Johannsen, Hugo & Claus M. Smidt: *Danmarks arkitektur. Kirkens huse.* København 1981.

Johansson, Hilding & Kauko Pirinen & Lars Hamre & Troels Dahlerup: Cathedraticum. *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder fra vikingetid til reformationstid 2.* Malmö 1957. Sp. 540-545.

Kaspersen, Søren: Majestas Domini – Regnum et Sacerdotium. Zu Entstehung und Leben des Motivs bis zum Investiturstreit. *Hafnia, Copenhagen Papers in the History of Art 8, 1981.* Copenhagen 1981. S. 83-146.

Kaspersen, Søren: Majestas Domini – Regnum et Sacerdotium (II). Das Leben des Motivs in Skandinavien während der Kirchenkämpfe unter besonderer Berücksichtigung Dänemarks im 12. Jahrhundert. *Hafnia, Copenhagen Papers in the History of Art 10, 1985.* Copenhagen 1985. S. 24-72.

Kjellin, Helge: Värmlands och Dalslands kyrkor och kyrkliga konst. *Karlstads stift i ord och bild.* (Red.) Erik Palin et al.. Stockholm 1952. S. 525-600.

Kilström, Bengt Ingmar & Bernt C. Lange & Niels M. Saxtorph: Majestas Domini. *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder fra vikingetid til reformationstid 11.* Malmö 1966. Sp. 241-243.

Koch, Hal: *Danmarks Kirke i den begyndende Højmiddelalder I-II.* København 1936.

Kong Valdemars Jordebog 1-3. (Udg.) Svend Aakjær. København 1926-45. (Forkortes KVJ)

Krautheimer, Richard: Introduction to an »Iconography of Mediaeval Architecture«. *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes V.* London 1942. S. 1-33.

Krautheimer, Richard: *Early Christian and Byzantine Architecture.* Harmondsworth 1965.

Kriig, Stefan: *Lunds äldsta kyrkogård.* Uppsats i medeltidsarkeologi, Lunds universitet 1987. (Stencil).

Die *Kunstdenkmale des Kreises Rügen.* Die Kunstdenkmale im Bezirk Rostock I. (Hrsg.) Walter Ohle & Gerd Baier, Institut für Denkmalpflege Arbeitsstelle Schwerin. Leipzig 1963.

Die *Kunstdenkmäler der Provinz Schleswig-Holstein 1-11.* (Hrsg.) E. Sauermann. Berlin/München 1939-85. (Siden 1950: »des Landes...«).

Die *Kunstdenkmäler des Landes Schleswig-Holstein. Kunst-Topographie Schleswig-Holstein.* (Hrsg.) H. Beseler. Neumünster 1969.

Lagerlöf, Erland & Gunnar Svahnström: *Gotlands kyrkor. En vägledning.* 4. utg. Stockholm 1991.

Langberg, Harald: *Stavkirker. En hilsen til Norge i anledning af rigsjubilæet 872-1972.* København 1972.

Lidén, Hans-Emil: Middelalderens steinarkitektur i Norge. *Norges kunsthistorie 2.* (Red.) Knut Berg et al. Oslo 1981. S. 6-125.

Lidén, Hans-Emil: *Norges Kirker. Hordaland hf. I.* Norske Minnesmerker. Oslo 1994.

Lidén, Hans-Emil & Ellen Marie Magerøy: *Norges Kirker. Bergen I-III.* Norske Minnesmerker. Oslo 1980-90.

Liepe, Anita: Medeltida lantkyrkobygge i Värend. Ett försök till relationsanalys kyrka-bygd. *Kronobergsboken 1984-85.* Växjö 1984.

Lindgren, Mereth: Stenarkitekturen. *Den romanske konsten.* Lennart Karlsson et al. Signums svenska konsthistoria 3. Lund 1995. S. 53-115.

Lindhagen, Magnus: Absalons kyrkobygge i Norra Åsum. *Skånes Hembygdsförbund Årsbok 1972.* Kristianstad 1972. S. 81-92.

Lindstam, Ragnar: *Om kyrkor som försvunnit och klockor som ha sjungit i Tveta, Vista, Mo.* Huskvarna 1932.

Lindstam, Ragnar: *Om kyrkor som försvunnit och klockor som ha sjungit i Östbo, Västbo och Sunnerbo.* Stockholm 1935.

Lindstam, Ragnar: *Om kyrkor som försvunnit och klockor som ha sjungit i Östra och Västra härad eller Njudungen.* Nässjö 1943.

Linköpings stifts kyrkor 1ff. Linköping 1958ff.

Lorenzen, Vilh.: *De danske Cistercienserklostres Bygningshistorie.* De danske Klostres Bygningshistorie XI. København 1941.

Lovén, Christian: Romanska storkyrkor i Sverige. *Bebyggelsehistorisk tidskrift 20.* Uppsala 1990. S. 7-26.

Lundberg, Erik: *Byggnadskonsten i Sverige under medeltiden, 1000-1400.* Stockholm 1940.

Lunde, Øivind: *Trondheims fortid i bygrunnen. Middelalderbyens topografi på grunnlag av det arkeologiske materialet inntil 1970.* Riksantikvarens Skrifter 2. Trondheim 1977.

Lunde, Øivind: Klosteranleggene. *Foreningen til norske Fortidsminnesmerkers Bevaring Årbok 1987, 141. årg.* Oslo 1987. S. 85-119.

Lunds stifts landebok I-III. (Utg.) K. G. Ljunggren & B. Ejder. Skånsk senmedeltid och renässans 4-6. Lund 1950-65.

Mackeprang, Mouritz: *Vore Landsbykirker. En Oversigt.* København 1920 (2. udg. København 1944).

Meer, F. van der: Maiestas Domini. *Lexikon der christlichen Ikonographie 3.* (Hrsg.) Engelbert Kirschbaum. Freiburg 1971. Sp. 136-142.

Meyer, Johan: Kirker og klostre i middelalderen. *Norsk kunsthistorie I.* (Red.) Harry Fett & Carl W. Schnitler. Oslo 1925. S. 115-196.

Møller, Elna: Om danske Lektorier. *Fra Nationalmuseets Arbejdsmark 1950.* København 1950. S. 129-138.

Nationalatlas for Norge. Hovedtema 6: Kulturhistorie. Kartblad 6.2.1. Kirkebygninger. Statens Kartverk 1988.

Nilsén, Anna: *Kyrkorummets brännpunkt. Gränsen mellan kor och långhus i den svenska landskyrkan. Från romanik till nygotik.* Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien. Stockholm 1991.

Nilsson, Ing-Marie: *Rundkyrkor i Norden.* D-uppsats i medeltidsarkeologi, Arkeologiska Institutionen, Lunds Universitet. Lund 1994a. (Stencil).

Nilsson, Ing-Marie: *Sockenbildningen i Höks härad i Södra Halland.* C-uppsats i medeltidsarkeologi, Arkeologiska Institutionen, Lunds Universitet 1994b. (Stencil).

Norberg, Rune & Harald Trætteberg & Knud Prange & Finn Hødnebø & Rikke Behrend & Tor Magnusson: Sigill. *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder fra vikingetid til reformationstid 15.* Malmö 1970. Sp. 187-222.

Norn, Otto & Søren Skovgaard Jensen: *The House of Wisdom. Visdommen i Vestjylland.* Copenhagen 1990.

Nygaard, Edith Marie: *De romanske steinkirkene i Telemark. Beskrivelse, analyse og tolkning. Bind 1-2.* Magistergradsavhandling i kunsthistorie, Universitetet i Oslo 1996. (Stencil).

Ohlsson, S. H. (utg.): *Lunds stift matrikel.* Lund 1955.

Olsen, Olaf: Sankt Mikkel i Slagelse. Om en nyfunden 1000-talskirke og dens forhistorie. *Nationalmuseets Arbejdsmark 1972.* København 1972. S. 131-152.

Ortved, Edw.: *Cistercieordenen og dens klostre i Norden I-II.* København 1927-33.

Pedersen, Henrik: *De danske Landbrug fremstillet paa Grundlag af Forarbejderne til Christian V.s Matrikel 1688.* København 1928.

Petersen, Fredrik: Hedrum kirke, Vestfold. *Foreningen til Norske Fortidsmindesmerkers Bevaring, Aarsberetning 1907.* Kristiania 1908. S. 241-259.

Petersen, Henry: *Danske gejstlige Sigiller fra Middelalderen.* Kjøbenhavn 1886.

Rahmqvist, Sigurd (red.): *Det medeltida Sverige 4, Småland: 3 Öland.* Stockholm 1996.

Rasmussen, Alf Henry (red.): *Våre kirker. Norsk kirkeleksikon.* Oslo 1993.

Roosval, Johnny: *Die Kirchen Gotlands. Ein Beitrag zur mittelalterlichen Kunstgeschichte Swedens.* Stockholm 1911.

Roosval, Johnny: *Den baltiska Nordens kyrkor.* Föreningen Urds skrifter II. Uppsala 1924.

Salvén, Erik: Medeltidsarkitekturen i Hallands kyrkor. *Vår Bygd 1940, 25 årg.* Halmstad 1940. S. 35-55.

Samling af Adkomster, Indtægtsangivelser og kirkelige Vedtægter for Ribe Domkapittel og Bispestol, nedskrevet 1290-1518, kaldet »Oldemoder« (Avia Ripensis). (Udg.) O. Nielsen. Kjøbenhavn 1869.

Schnell, Ivar: *Kyrkorna i Södermanland.* Nyköping 1965.

Scriptores Rerum Danicarum Medii Ævi, VII. (Udg.) Jacobus Langebek. Hauniæ 1792.

Sjöström, Ingrid: Rundat eller rakt? Korets utformning i nyklassicismens salkyrkor i Jönköping län. *Sveriges kyrkor. Konsthistorisk inventarium, vol. 216.* Kyrkobyggnader 1760-1860. Del 2, Småland och Öland. Stockholm 1993. S. 109-127.

Storck, H.: *Jydske Granitkirker.* Kjøbenhavn 1903.

Sundnér, Barbro: *Maglarp – en tegelkyrka som historiskt källmaterial.* Acta Archaeologica Lundensia, Series in 4° N° 15. Bonn/Lund 1982.

Svahnström, Gunnar: Medeltidskyrkorna och deras innredning. *Meddelanden från Norra Smålands fornminnes- och Jönköpings läns hembygdsförbund XX-XXI.* Boken om Njudung. Jönköping 1947. S. 120-152.

Sveriges Kyrkor. Konsthistorisk inventarium, vol. 1ff. Stockholm 1912ff. (Forkortes SK).

Taylor, Harold McCarter: *Anglo-Saxon Architecture III.* Cambridge 1978.

Teuchert, Wolfgang: Bericht über neue Ergebnisse der Bauforschung für Denkmalpflege Schleswig-Holstein 1969-84. *Nordelbingen, Beiträge zur Kunst- und Kulturgeschichte 54.* Heide in Holstein 1985. S. 193-301.

Thun, Egon & Mats Anglert: *Vä.* Riksantikvarieämbetet och Statens historiska museer, Rapport, Medeltidsstaden 57. Stockholm 1984.

Trap, Jens Peter: *Danmark. Femte udgave. I-XV.* (Red.) N. Nielsen et al. København 1953-72.

Tuulse, Armin: *Romansk konst i Norden.* Stockholm 1968.

Upplands kyrkor. Konsthistoriska vägledningar utg. av Stiftsrådet i Uppsala ärkestift 1945ff.

Våra Kyrkor. Västervik 1990.

Wessel, Klaus: Apsisbilder. *Reallexikon zur byzantinischen Kunst I. (Hrsg.) Klaus Wessel.* Stuttgart 1966. Sp. 268-293.

Wienberg, Jes: *De kirkelige institutioner i middelalderens Tønsberg.* Arkeologiske rapporter fra Tønsberg 6. Tønsberg 1991.

Wienberg, Jes: *Den gotiske labyrint. Middelalderen og kirkerne i Danmark.* Lund Studies in Medieval Archaeology 11. Stockholm 1993.

Wrangel, Ewert: Medeltidskyrkorna i Småland. *Meddelanden från Norra Smålands Fornminnesförening I.* Jönköping 1907. S. 43-78.

Yrlid, Inger Ahlstedt: *Och i hopp om det eviga livet. Studier i Skånes romanska muralmåleri.* Lund 1976.

Summaries

Either – Or. Apsidal churches in the North

By Jes Wienberg

Whereas the functions and meanings of church towers cause lively debate, it is regarded almost as self-evident, that churches like the cathedral of Lund in Scania (fig. 1) should have an apsidal end. Numerous Romanesque churches in Scandinavia had apsidal ends, but many more had square ends. Why did some churches get an apse and others did not?

The apse originates in the architecture of the Roman empire. The word apse means curve and the semicircle is an old symbol of heaven. So what is inside the apse is legitimised by or part of the divine. In the early Church the throne of the bishop was situated in the apse. Later the altar was placed there. The vault was decorated with mosaics or wall-paintings showing Christ, often as »Majestas Domini«.

The author has made a new registration of all apsidal churches in Scandinavia. Most were built in stone, but some were wooden churches (fig. 2). The 1222 churches with apsidal ends are presented on a map (fig. 3) and in a catalogue.

Apsidal churches dominated among major buildings, and all round churches had an apse. Almost all Romanesque cathedrals had an apse, as also monastery churches belonging to the Benedictines and the Premonstratensians, whereas Cistercian churches with few exceptions had square ends. Among the many parish churches the frequency differs between regions, e.g. western and eastern parts of Denmark (fig. 4).

Since the late 19th century the occurence and frequency of apsidal churches has been interpreted in several ways. The apse has been explained as a special plan type, in chronological terms, as a question of German style impulses, as architectural expression of an early parish organisation, as a religious symbol (fig. 5), as depending on economic surplus, as adapted to acoustical needs and as social symbols of the landlords.

Instead of accumulating more or less convincing perspectives as hitherto, the author falsifies or rejects most of the explanations. Only the economic explanation is accepted. When written records from c. 1325, 1436 and 1682 on taxation in Jutland, where also the church topography is well known, are compared to the church architecture, clear correlations occur: The higher the level of taxation on the parish, the higher the frequency of apsidal churches (fig. 6).

Departing from the church of Vä in Scania (fig. 7) as an example, where the apse is added in the 12th century to an originally square end, the author proposes, that the apse with the Majestas Domini could symbolise the suzerainty of the bishop. This could explain the apse at cathedrals and monasteries of the Benedictines and Premonstratensians, and its absence among the Cistercians. The symbolism continues the old function of the apse as the seat of the bishop. The symbolism of the bishop as a ruler and judge is underlined by the likeness between the Majestas Domini (fig. 8) in the apse and the bishop seal (fig. 9).

Now it is up to someone else to falsify or reject this hypothesis.

The city, the church and the church structure

By Jakob Kieffer-Olsen

In 1993 part of the Franciscan church, a street to the north of the church and part of a cemetery dated c. 1250-1400 north of the street was found. Unfortunately, the cemetery cannot with certainty be connected with any known church.

Just before the reformation, 1536, Ribe had 14 churchbuild-